

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՅԻՍ . 1904 Թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ.

1. Հեռագիրներ 387
2. Քաղաքաճարի կոնդակաց վեհ. Հայրապետի . . . 389
3. Քաղաքաճար Սինոդի օրագիրներին . . . 391

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

4. Մեր կեանքի ցաւերին 398

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ

- 5 Զանազան լուրեր 402
6. Ներսէս Հինգերորդ կաթողիկոսի կոնդակները. Մտորոյ վ. 404

ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ.

7. Աղթամարի թեմը, Վանայ թեմը, Կեսարիայի թեմը, Բուլղարիոյ թեմը, Մշոյ թեմը, Բարեգործութիւններ . 411

ԱՅԼ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

8. Օրթոդոքս եկեղեցի 416
9. Կաթողիկ եկեղեցի 423
10. Անգլիկական բողոքական եկեղեցի 426
11. Հայ եաթողիկ եկեղեցի 427

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

12. Էմմանուէլ Կոնտ. Մ. Քրիշճեան 428
13. Յառաջագիմութիւնը և մանկավարժութիւնը Ա. Շահ. . 432

ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

14. Կրօնները ճապոնիայում Արտաշէն Աբեղեան . . . 439
15. Ճապոնական երեկոներ 454
16. Հայոց Նախնական պատմութիւնն ըստ Մոմզէնի Գ. Ա. 458
17. Ժողովրդական խաղեր Մ. Աբեղեան 467

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

18. Ստացուած զրքեր 474

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

- 19 Թուղթ Սիմէօն Սոոյ Կաթողիկոսի առ Փիլիպպոս Էջմիածնի կաթողիկոս. Յուսիկ Նալիսկոպոս. 478

Ա. Բ Ա. Բ Ա. Տ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ

Ս. ԷԶՄԻՇՆԻ

1904—ՌՅԵԳ.

Տարի ԼԷ.

Մ Ա Յ Ի Ս

Համար Դ.

Հ ր ա մ ա ն ա լ

Տ. Տ. Մ Կ Ր Տ Ջ Ի

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

Ա Վ Ե Ն ա յ Ն Հ ա յ ո ջ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի

С. И. Г. И. Г. И.

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ВООРУЖЕННЫМ СИЛАМ

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

Дозволено цензурою 22 Апрѣля 1904 г. г. Тифлисъ.

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

ИЗДАТЕЛЬСТВО

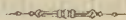
Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր

Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի ուղղած հեռագիրներն
իւր պատրիարքներին եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին Փրկչի
Ս. Յարութեան տօնի անոթիւ:

Ա Դ Ա Ն Ա

Ամենապատիւ Սահակ Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ.

Շնորհաւորելով Ձեզ եւ Կիլիկեան հօտին Փրկչի Ս-
Յարութիւնը, ցանկանում ենք Ձեզ կատարեալ յաջողու-
թիւն եւ Ձեր հօտին բարօրութիւն:

Ե Ր Ո Ւ Ս Ա Ղ Է Մ

Ամենապատիւ Յարութիւն Պատրիարքին.

Փրկչի Ս. Յարութեան տօնի հետ շնորհաւորելով եւ
Ձեր անուանակոչութիւնը, ցանկանում ենք Ձեզ երկար
տարիներ եւ կարողութիւն, իսկ Նրբատաղէմի ամբողջ միա-
բանութեան՝ սէր եւ խաղաղութիւն:

Կ. Պ Օ Լ Ի Ս

Ամենապատիւ Օրմանեան Պատրիարքին.

Աստուծոյ ողորմութեամբ առաջ զինակով շնորհաւորում ենք Ձեզ և Ձեր կղերականաց՝ որպէս և համայն թուրքիոյ հայ հօտին Քրիստոսի Ա. Յարութիւնը, ժողովելով խաղաղութիւն մեր ս. եկեղեցւոն և Փրկչի հովանին՝ մեր հօտի վրայ:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ

Կիլիկիոյ Տ. Սահակ կաթողիկոսից.

Յայտնում եմ որդիական շնորհակալութիւններս և փոխադարձաբար կը շնորհաւորեմ Ս. Զատիկը, ժողովելով Ձերդ Վեհափառութեան՝ երկարակեցութիւն և Ձեր գարծոց՝ յաջողութիւն:

Ամենապատիւ Տ. Յարութիւն Պատրիարքից.

Խորին ակնածութեամբ անհուն շնորհակալ եմ, և իմ և միաբանութեանս կողմից կը շնորհաւորեմ մեր Փրկչի պանծալի ս. Յարութիւնը: Սրբութեանդ օգնութիւնը կը հայցենք մեր ընտիր փափաքների իրականացման համար:

Պօլսոյ Ամենապատիւ Պատրիարք Օրմանեանից.

Որդիական խոնարհութեամբ շնորհաւորում ենք Սրբութեանդ Ս. Զատիկը:

Ազգիս Վեհափառ Ծերունազարդ Հայրապետն յայտնում է իւր շնորհակալութիւններն և օրհնում այն բոլոր անձանց և հաստատութիւններն, որոնք կատարել էին իրենց սրգելական պարտիքն ու շտապել շնորհաւորել Նորին Վեհափառութեան՝ Քրիստոսի հրաշալի Յարութիւնը:

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆՔ

Ա.

ՔԱՂՈՒԱԾՔ Ի ԿՈՆԴԱԿԱՅ ՎԵՋ ՀՅԱՐԱՊԵՏԻ

Հայրապետական տնօրէնութիւնը.

Կանգալ յանուն վիճ. Կոնսիստորիային երեսնայ, որով պատուիրեցաւ առնուլ մուրհակ ի դանձապահէ Հոգ. Կառավարութեան Կարօց վասն վատնեալ գումաց Ատենին և պարտաւոր կացուցանել զնա՝ յընթացս չորից տուաց վճարել զպարտիւնն: Թ. 226.

— Յանուն նոյն Կառավարութեան, որով լուծանելով զպսակ վերաբնակչութեայ ի Խատուր գեղջ՝ Մարգարտի Յարոյեան ընդ առն բողոքական Վարդանայ Սհոյեան, թոյլատրի կնոջն յետ եռամսեայ ապաշխարանաց պսակիլ ընդ ապօրինի կենակցին իւրում, իսկ զայրն մերժելով յեկեղեցւոյ հայոց, արգելուլ նմա պսակիլ ընդայլում:

— Յանուն Առաջնորդին հայոց Նոր Նախիջևանի և Բեստարաբիոյ, որով պատուիրեցաւ կարգադրել տալ Տ. Մուշէ վարդապետին ի տարին 500 ռուբլի. — 300 յեկեղեցւոյն Ս. Պետրերբուրգի և 200 յեկեղեցւոյն Մոսկվայի: Թ. 234.

— Յանուն Նորին, որով արտօնեցաւ Սարգսի Քիւտեանց Ն. Նախիջևանցոյ և ամուսնոյ Նորին թաղի ի դաւթի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ քաղաքին, որք խոտաւան ըարեկարգել և նորոգել զարհեստագիտական դպրոցն տեղւոյն: Թ. 235:

— Յանուն վիճ. Կոնսիստ. Բեստարաբիոյ, որով պատուիրեցաւ կազմել զցուցակ ապօրինի կենակցաց թեմին և յղել այսր: Թ. 236:

— Յանուն վիճ. Կոնսիստ. Արցախու ի նոյն միտոս: Թ. 239:

— Յանուն նոյն Կոնսիստ. որով պատուիրեցաւ վերադարձուցանել Ներսէս քհնյի. Բախտամեանց Դաշուշէն գեղջ վճուրհակ 170 ռուբլեաց և թոյլ տալ նմա քահանայագործել: Թ. 240:

— Յանուն վիճ. Կոնսիստ. Շամախու, որով պատուիրեցաւ կազմել զցուցակ ապօրինի կենակցաց վիճ. և մատուցանել Նորին Վեհափառութեան: Թ. 244:

— Յանուն Հոգ. Կառավարութեան Ն. Նախիջևանի, որով պատուիրեցաւ ի նորոյ քննել զխնդիր վերաբնակչի քաղաքին՝ պարսկահայտակ Միքայէլի Պետրոսեան Բուդղանեանց, որ վասն լուծման պակկին ընդ կնոջն Յուսափանեայ և զգործն մատուցանել Ն. Ս. Օծութեան:

— Յանուն ա. քհնյի. Խորասանճեան Օղեսոսյի, որով պատուիրեցաւ համադել զնարեկացի Մուրատն Ա. ետիսեան ի բաց արձակել զապօրինի կինն, իսկ ի հակառակ դէպս կազմել արձանագրութիւն և յղել Ն. Ս. Օծութեան: Թ. 246:

— Յանուն վիճ. Կոնսիստ. Աստղախանի, որով պատուիրեցաւ կազմել զցուցակ ապօրինի կենակցաց վիճակին և յղել Ն. Ս. Օծութեան: Թ. 249:

— Յանուն Սինոդի Ս. Լչմիածնի, որով պատուիրեցաւ կազմել օրադիր տու ի քանձնել վանահօրն Սանահնոյ վանուց Տ. Գարեգին եպսի. ձեռնադրել զընծացացուն

Տիլիֆ գեղջ զԹովման Տ. Բարդուղիմէոսեան ի քահանայ ժողովրդեան գեղջն: Թ. 265:

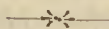
— Յանուն վիճ. Ատենին Երևանայ, որով պատուիրեցաւ վաճառ լմնոտութեան Տ. Դրիգոր ա. քահանայի Սուքիասեան՝ դադարեցուցանել զնա ի քահանայադործութենէ: Թ. 284:

— Յանուն Փօխ Թեմակալին Երևանայ Տ. Կարապետ վարդապետի, որով պատուիրեցաւ թոյլ տալ դադարեցուցեալ Դրիգոր ա. քհնյի. Սուքիասեան պաշտել զքահանայութիւն իւր ի տօնական աւուրս՝ յետ խնդրելոյ նորա զներսոյն թիւն ի Փօխանսրգէն հրապարակաւ:

Բ.

Հայրապետական շնորհակալիք եւ օրհնութիւնք:

Կանգակ օրհնութեան և դօնանակութեան յանուն Առաջնորդին և ժողովրդեան հայոց Ամերիկայի, վաճառ յղեալ 9765 թուրի գումարին: Թ. 283:

ՔԼԳՈՒՄԸ Բ ՍԻՆՈՂԸ ԹԱԷՔՈՒՆԳՐԱՊՈՒՆ ԵՐԵՎԱՆԻ

Մարտի 1-ին Սինոգը լսեց Աղեքսանդրապօլ քաղաքի ծխատէր կարգընկէց Մկրտիչ քհնյ. Գառապրեանցի խնդիրն ու վեհափառ. Հայրապետի մակագրութիւնը և որոշեց դիմել Երևանի տէր Նահանգապետին և հարց տալ, արդեօք մարմնաւոր իշխանութեան կողմից արգելք չկայ յիշեալին կրկին վերադարձնելու քահանայական կարգը:

Նոյն թուին Սինոգը լսեց Երևանի Կոնսիստորիայի յայտարարութիւնը Ղարահամզալու գիւղի եկեղեցու շինութեան մասին և որոշեց ուղարկել Ղարահամզալու գիւղի ս. Աստուածածին եկեղեցու յատակագիծը ա. Կառավար-

չապետին, բարձրագոյն թոյլաւութիւն հայցելու յիշեալ եկեղեցու շինութեան համար:

Նոյն թուին լսեց Ներքին Գործոց նախարարի դուրս թիւնն, որով յայտնում էր Նալաա քաղաքի եկեղեցու շինութեան համար արուած Բարձրագոյն թոյլաւութիւնը և որոշեց ուղարկել եկեղեցու յատակագիծը Բեասարաբլայի Կոնսիստորիային որ առաջ շինութեան գործին ձեռնարկելու:

Սինօդը լսեց Շուշեցի Բարաշան բէկ Աբրահամ Բէկեանցի խնդիրը Գարեգին քհնյ. Յովհաննիսեանի աթոռինի վարմունքի դէմ և հրամայեց Տաթևի Փոխանորդ Տ. Ներսէս վարդապետին գնալ Շուշի, կատարել օրինաւոր քննութիւն և գործը մատուցանել ի պարտ ու պատշաճ տնօրէնութիւն:

Մարտի 3-ին Սինօդը լսեց Բեասարաբայի Կոնսիստորիայի յայտարարութիւնը, որով վերջինս հրահանգութիւն է խնդրում հոգևորականներին և նրանց ընտանիքի անդամներին անցագիր տալու դէպքում դրոշմանիշ պահանջելու մասին, որովհետև միշտ պահանջուել է վերջիններինց երկու 60 կոպէկանոց մարկա. հրամայեցին յայտնել Բեասարաբլայի Կոնսիստորիային, որ համաձայն 3 կէտի 75 յօդուածոյ Уставъ “О Гербовавмъ сѣопѣ” հոգևորականներինց ոչինչ չը պէտքէ պահանջել և նրանք ազատ են այդ տուրքից:

Նոյն թուին Սինօդը լսեց Վրաստանի և Իմերէթի Կոնսիստորիայի յայտարարութիւնը, որով վերջինս հարցնում է, թէ ինչպէս արձանագրուել այն գաւառների մկրտութիւնը, որոնք ծնուած են կաթոլիկ կամ բողոքական եկեղեցում և պատկուած հայ մերձաւոր ազգականներից, երբ պատկուածները ցանկանում են, որ իրենց զաւակները Լուսաւորչական լինին: Սինօդը որոշեց, որովհետև Հայաստանեայց եկեղեցին վաւերական է համարում հայ կաթոլիկաց և բողոքականների եկեղեցում կատարուած պատկը, և պատկածներին ընդունում է իւր

ծայրը, ուստի այդպիսի ամուսնութիւնից ծնուած զաւակներին ճանաչել օրինաւոր և այդպէս էլ արձանագրել:

Սինօդը լսեց Կարսի Հոգ. Կառավարութեան յայտարարութիւնը, որով խնդրում էր թոյլատրել իրեն, որ հանգանակութիւն բանայ Կաղզուանի մօտ գտնուած Վարդիհեր ուխտատեղու ճանապարհի շինութեան և եկեղեցու նորոգութեան համար, և որոշեց մերժել հոգեւոր կառավարութեան միջնորդութիւնն ու յայտնել այս մասին որոնց պէտքն է:

Նոյն թուին Սինօդը լսեց Երևանի նահանգական դատարանի սեփայի դրութիւնը, որով վերջինս հարցնում էր՝ թէ վեցերորդ տասնիւնի ազգակցական ամուսնութիւնը ճանաչւում է արդեօք օրինաւոր և Վեհափառ Հայրապետի 1902 թուի յունվարի 4 ին տուած կոնդակը տարածւում է դռանից առաջ ևզամ պսակների վրայ թէ ոչ: Սինօդը բացատրեց, որ վեցերորդ տասնիւնի ազգակցական պսակն համարւում է անթոյլատրելի, բայց պսակի խորհուրդը կատարելուց յետոյ չի ճանաչւում անվաւեր, միայն պսակող քահանան ենթարկւում է պատառխանատւութեան և աղաշխարհութեան դատաւարտւում 1½ տարով:

Սինօդը լսեց Գանձակի Փօխանորդի յանուն Վեհափառ Հայրապետի մատուցած յայտարարութիւնը, որով խնդրում էր թոյլատրել իրեն, որ դանձանակի փոխարէն քահանայք վարձատրուին եկեղեցական եկամուսնւերից: Հրամայեցին մերժել յիշեալ միջնորդութիւնն և յայտնել քահանայից, որ նրանք պէտք է բաւականանան ժողովրդական տուրքերով՝ նախնական սովորութեան համեմատ:

Նոյն թուին Սինօդը լսեց Վրաստանի և Իմերէթի Կոնսիստորիայի 1899 թուի դեկտեմբերի 1 ին մատուցած յայտարարութիւնը Թեւաւի գործակալ Տէր Գէորգի կատարած բազմաթիւ քրէական զեղծումների մասին, ինչ-

պէս և նոյն տեղացի Տէր Աբէլ քհնյի հաւատարմատար Դէորդ Սահլասեանի բողոքը Սինոդի պրօկուրօրի անուամբ, ապա կրկին Վրաստանի և Իմերէթի Կոնսիստորիայի անցեալ տարուայ նոյեմբերի 3 ին մատուցած թ. 4816 յայտարարութիւնը, որով յայտնում էր, թէ Տէր Աբէլ և Տէր Դէորդ քահանաներն հաշտուել են և խնդրում են կարճել յիշեալ գործը (յանցանքներ են կատարւած եկեղեցական խորհուրդների դէմ, եկեղեցական և դպրոցական դրամներ սեփականելու, եկեղեցական իրուանց և իշխանութեան դէմ, որի անունով յիշեալ Տէր Դէորդը մեղադրւում է կաշառակերութեան մէջ)։ Սինոդը որոշեց, որովհետեւ պաշտօնատար մարդկանց պաշտօնավարութեան ժամանակ կատարած զեղծումների դործը չի կարող ուրեք կողմերի հաշտութեամբ վերջանալ, ուստի աւելորդ դրադրութեան տեղիք տալու համար Վրաստանի և Իմերէթի Կոնսիստորիային յանդիմանել, և պատուիրել, որ ճշտութեամբ կատարի Սինոդի անցեալ տարուայ Օգոստոսի 27 ին արձակած թ. 816 հրամանը՝ շուտով լրացուցիչ քննութիւն կատարելու մասին։

Նոյն թուին Սինոդը լսեց Կարսի նահանգի Զոչի գիւղի բնակիչ Մարգար Յարոյեանի ամուսնալուծութեան մասին Երևանի Կոնսիստորիայի մատուցած յայտարարութիւնը և ի նկատի ունենալով, որ թէ մարդը և թէ կինը դրժել են ամուսնական հաւատարմութեան ուխտը և ապօրինի կենակցել այլևայլ անձանց հետ, մերժեց նրանց ամուսնալուծութեան վերաբերեալ խնդիրը։

Մարտի 5 ին Սինոդը լսեց Տ. Կառավարչապետի դրութիւնը, որով յայտնում էր, թէ Թագաւոր Կայսրն ամենաողորմածառար թոյլատրել է գնել Շամախու տաճանորդայանի և Կոնսիստորիայի համար նիկալայ և Աղեքսանդր Թառախանների տունը 7000 ռուբլի գումարով և որոշեց վերոյիշեալ Բարձրագոյն թոյլտուութեան մասին յայտնել Շամախու Կոնսիստորիային։

Սինոդը լսելով Ղարաբաղի Կոնսիստորիայի միջնորդագրութիւնը և Հռաթաղ գիւղի ժողովրդեան խնդիրը, որոնցից ասաջինը միջնորդում էր քահանայացիներ Գրիգոր Գառնարեանին Հռաթաղ գիւղի վերայ, իսկ երկրորդները մերժում էին և ցոյց տալիս, որ առաւել արժանաւոր քահանայացիներ կան Կոնստանտ գիւղում, որոնց և կարելի է քահանայութեան հրաւիրել, խնդրում էին մերժել յիշեալ միջնորդութիւնը, որոշեց, մերժելով Գրիգոր Տէր Գառնարեանի ձեռնադրութեան մասին Ղարաբաղի Կոնսիստորիայի միջնորդութիւնը, համաձայն Սինոդի պ. սրբկուրօրի պահանջի խնդրել Գանձակի պ. Նահանգապետից, որ հրամայի քննութիւն կատարել Կոնստանտ գիւղի քահանաների խնդրանայ համաձայն, որոնք յայտնել էին, որ Գրիգոր Յակովբեան Գառնարեանը կաշառել է թէ տանուտէր Միքա Չախարէկեանին, որը վաւերացրել է Գրիգորի համախօսականը, և թէ Կոնսիստորիայի ծառայողներին, ոչոնց անունները քահանայը չեն յիշել իրենց խնդրագրի մէջ:

Մարտի 8 ին որոշեց լուծել Քիֆլիդեցի ճարտարապետ Նիկողայոս Լալայեանի և Ուսանա Ռէքուրեանի պատիւը և իրաւունք տուեց Նիկողայոս Լալայեանին նորից ամուսնանալու:

Նոյն թուին լսեց Երևանի Կոնսիստորիայի յայտարարութիւնը և հրամայեց վաւերական համարել Յարութիւն Յովհաննիսեան Ահարոնեանի, Սարգիս Հախեանի և Համբարձում Սահակեանի պատիւը և արձանագրել չափարերաւ կան մատենաւում:

Նոյն թուին լսեց Գանձակի նահանգի Ղարաբաղի գիւղի ծխատէր Համբարձում Տէր Պողոսեանի ղեղձումներին դորձը, որ նա Ռուստամբէկ Սաֆրազրէկեանի և Վարդգիլ Ստեփանեանի ապօրինի կենակցութիւնից ծնւած երկու զաւակներին, գիտակցարար ղեղձում դորձելով, մոծել է իբրեւ օրինաւոր ամուսնութիւնից ծնւած, որոշեց այս մասին յայտնել Գանձակի նահանգական դատարանին,

որ յիշեալ քահանան ենթարկուի պատասխանատուութեան՝ պատժական օրինաց 362 յօդ. և 1441 յօդուածի երկրորդ կէտի համաձայն, մարմնաւոր դատարանի միջոցաւ:

Մարտի 10 ին լսեց Նւգինէ Տէր Գէորգեան Թաղիա-նոսեանի խնդիրը, որով նկարագրուած էր իւր ամուսին Ալ-տաշէս Տէր Աբրահամեանի անհաւատարիմ և անհոգ վե-րաբերմունքը դէպի իրենց ամուսնական պարտականու-թիւնը և խնդրում լուծել իրենց ամուսնութիւնն, և իրաւունք տալ իրեն նորից մարդու գնալու, այս մե-ղադրանքը կանոնաւոր քննութիւնից յետոյ Սինօդը գաւա-օրինաւոր և հրամայեց լուծել յիշեալ պատկը և իրաւունք տալ Նւգինէ Թաղիանոսեանին նորից ամուսնանալու:

Մարտի 15 ին Սինօդը լսեց Նուխու գաւառի Վար-դաշէն գիւղի բնակիչների յանուն Վ. Հ. մատուցած խըն-դիրը Ս. Եղիշէի ուխտատեղոյ վերաբերութեամբ, որ-տեղ բազմիցս վէճեր են պատահել վրացի քահանայի և հայ հոգեւորականութեան մէջ այդ ուխտատեղոյ և նրա արդեանց սեփականութեան մասին, և Վեհափառ Հայրա-պետի մակադրութիւնն՝ օր առաջ այդ խնդիրը կաշգա-ղբելու, որովհետև մօտենում է ուխտի օրը, որը տեղի ունի սովորաբար զատիկի մեռելոցին: Հրամայեցին ի լրումն Սինօդի 1902 թուի Թ. 1183 գրութեան, խնդրել Գան-ձակի պ. նահանգատիրոջ, որ օրինաւոր միջոցների ձեռ-նարկուի այն անկարգութիւնների առաջն առնելու, որոնք կարող են ծագել յունադաւան ենդիլօյիների և հայոց մէջ՝ ուխտի օրը և արիւնհեղութեան պատճառ գառնալ:

15 ին Սինօդը լսեց Երևանի կոնսիստորիայի յայտա-րարութիւնը 1902 թ. մայիսի 2 ից, որով Օշական գիւղի Դաւիթ քահ. Տէր Եղիազարեանին մեղադրում էր լինու-ղութի վեցերորդ տօտիճանի ազգակցական պատկ կատա-րելու մէջ: Հրամայեցին, ի նկատի առնելով, որ Դաւիթ քահ. Եղիազարեանի կատարած պատկը ոչ թէ աղգակ-

յական, այլ խնամէական վեցերորդ աստիճանի է. ուստի յանդիմանութիւն կարգաւ Երևանի Կոնսիստօրիային, որ շտապել է պատժել քհնյին ինքնազուլս՝ առանց օրինաւոր թողլուութեան:

Մարտ ամսի ընթացքում Սինօղը քահանայութեան արժանի համարեց և օրինաւոր թողլուութիւն ստանալու համար դիմեց նահանգապետներին հետեւեալ անձանց համար. —

Աղէքսանդր Թարխանեանին՝ Շուշի քաղաքի համար (ճեմարանաւորտ), Ղազար Շահինեանցին՝ Աղէքսանդ, գաւառի Գիւլլի Բուլաղ գիւղի համար, Սրապիս՝ Տէր Մատթէոսեանին՝ Էջմիածնի գաւառի Ուղւնօբա գիւղի համար, Մնացական Բաբայեանին՝ Նախիջևանի գաւառի Սուլթանբէկլու գիւղացի՝ Նոր Մազրա գիւղի համար, Արսէն Տէր Պետրոսեանին՝ Զանգեզուրի գաւառի Տաթև գիւղի համար, Երուանդ Տէր Մխիթարեանին՝ Նոր Բայազետու գաւառի Ղչլաղ գիւղի համար:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՄԵՐ ԿԵԱՆՔԻ ՅԱԽԵՐԻՅ

Իսկզբանե արարածոց արու եւ եգ արար զնսաա Ասուած եւ ասէ. վասն այսորիկ քողցե այր զնայր իւր եւ զնայր, եւ երթիցե զնե՛ս կնոջ իւրոյ: Եւ եղիցին երկուքն ի մարմին մի եւ այնուհետեւ ոչ են երկու'այլ մարմին մի: Արդ զոր Ասուած զուգեաց, մարդ մի մեկնեցեց: Եւ ի ծան դարձեալ առականքն զնոյն հարցին զնա: Եւ ասէ զնսաա. երե այր արձակեցեք զկին իւր եւ արասցե: այլ՝ շնայ: Եւ կին երե ելցե յառնէ իւրմէ եւ եղիցի առն այլում՝ շնայ:

Աւետար. Մարկոսի զլ. Ժ. 6—12

Նոյն — Մատթեոսի զլ. Ե. 31, 32

» » զլ. ԺԹ. 10—12

Նոյն — Ղուկասու զլ. ԺԶ. 18—19.

Վերջին տարիներս մեր յաշտօնական ամսագրով հետաքրքրուող անձինք անշուշտ նկատած կլինին մի տխուր և առաւել շան անմխիթար երևոյթ. այն է մեր ընտանեկան կեանքի անկումն, խորասկումն այն հղօր և սուրբ ամրոցի, որն երբեք եկեղեցուց պակաս նշանակութիւն չի ունեցել մեր ազգային — կրօնական ինքնուրոյն զոյութեան պահպանութեան խնդրում:

Ընտանիքը փոքրիկ թաղաւորութիւն է և կենդանի պատկեր ու հիմունք ազգային հասարակական աւելի մեծ համախմբումների: Ոչքան հաստատուն է նրա անդամների միջի կապն, այնքան ուժեղ և անզրկուելի է լինում այդպիսի ընտանիքներից կազմած համայնքն ու ազգը և պաշտօնաւոր բարձրութեան վրայ դրուած նրա սրբութիւնները: Ո՞վ չըզիտէ, որ ընտանիքն է ամենամեծ և անզրանիկ դպրոցը, կրօնի և լեզուի՝ աստուածութեան, ինքնու-

բոյնութեան հիմնադիր, բարոյականութիւն սերմանող, կամ ընդհակառակն՝ ամենայն օրէնք և սրբութիւն խորատկող: Ընտանեկան միութիւնը դեռ շատ հին դարերից՝ նախաստեղծ մարդուց սկսած՝ օրհնուած և սրբագործուած է եղել ստեղծարժող բերանով և աջով, և բոլոր կրօններէ հիմնադիրներն էլ անխտիր աշխատել մն ամուր հողի վրայ դնել ընտանեկան կապն ու նրա անքակտելիութիւնը: Ճիշտ նոյն ձևովն էլ բոլոր ազգերի օրհնադիրներ և օրինադրքեր առանձին ուշադրութիւն են դարձրել և պաշտպանել ազգային հասարակական կեանքի և նրա բարգաւաճման այդ ամենամեծ հիմունքը:

Բայց ընտանիքի սրբութեան և նրա անդամների հաւասարութեան ամենամեծ պաշտպանն ու հովանաւոր հանդիսացաւ Աստուածօրդին, և ցոյց տուեց, որ Արարիչն իսկզբանէ աշու և էգ է ստեղծել և զուգաւորել, որ զոյգը մի մարմին պէտք է լինի, և Աստուծոյ ձեռքով միացածներին մարդիկ չը բաժանեն. «Ձոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի մեկնեցէ: Եթէ այր արձակէ զկին իւր և արացէ այլ՝ չնայ: Եւ կին եթէ ելցէ յառմէ իւրմէ և եղիցի առն այլում» չնայ: Մօտ անցեալում, թէեւ ոչ իբրեւ կառարելատիպ, մենք այնուամենայնիւ բաւականաչափ պահուած էինք տեսնում այս պատգամը և եկեղեցական ամուսնութեամբ միացողներն հասկանում էին Աւետարանի պահանջն ու այդպէս էլ անցկացնում իրենց կեանքը: Ո՞ր ճանապարհորդը չի հիացել հայ ընտանիքի նահապետական մաքրութեամբ, բարոյականութեամբ և աշխատասիրութեամբ: Ո՞վ չի հիացել նահատակ հայ կնոջ անօրինակ հաւատարմութեամբ դէպի իւր բացակայ՝ օտարութեան մէջ մշակութեամբ պարագայ աճումինը, ով չի սկսորուել մօր և աշխատաւորի այդ չքնաղ Երազարը գիտելով: Ես աղօտ յիշում եմ՝ Ելիսեիի ճանապարհորդական տաւառութիւններն ու նրա սգնորութիւնը հայ կնոջ և ընտանիքի առաքինութիւնները թուելիս ու նկարագրելիս: Եւ իրօք նա մեծ ամբողջ էր, անխորտակելի մի վահան, որ պաշտպանեց քրիստոնէական կրօնն ու հայութիւնը շրջա-

պատուդ արհաւիրքներէց։ Իսկ այդ բոլորի պատճառն այն էր, որ հայ կիներ շատ շատ հասկացաւ իւր կոչումը, քրիստոնէական վարդապետութեան պահանջած ընտանեկան կեանքն ու նրա պարտաւորութիւնները։ Դեռ հինգերորդ դարում՝ ճշմարիտ քրիստոնէական առաքինութիւն ու մաքրութիւն չի բուրում երանելի առաքինիներն կանոնացից, որ չքեղ մեծացած, փարթամ և ճոխ կեանքի սովոր, ամենայն նեղութեանց համբերեցին և իրենց կեանքը սիրելի բանտարկեալների վիշտն ու նեղութիւնը թեթեւացնելու նուիրեցին՝ մաքուր հաւատով քրիստոնէական դաշտափորին ծառայելով։ Արդեօք մեծ կամ փոքր չափով միշտ նոյնը չէր հայ ընտանիքն ու հայ մայրը։ Արդեօք նա նոյնը չէ՞ և այժմ այնտեղ, ուր պահպանուել է մաքուր հաւատ, ձեռք է բերուել կանոնաւոր և ոչ թէթեւ ուրիշ՝ մակերեսութեան ուսումն և ուր մեր հիւանդոտ կեանքի թունաւորումը քաբողը գեռ ևս չի հնչել։

Բարեբաղդարտը կարող ենք ասել, որ մեր նահապետական պարզ և լուրջ կրթութիւն ստացող միջավայրը դեռ չի հեռացել Աւետարանի ճշմարիտ պահանջներից, դեռ ամուր է պահում ընտանեկան օրբութիւնը և հասկանում է այն վեհ և բնատուր խորհուրդը, որը կոչել է նրանց ընտանիք կազմելու։ Բոլորովին այլ պատկեր է ներկայացնում մեր բուրժուայի՝ հարուստ դասակարգի և ժամանակակից կեցեալին չկողայով անցած մարդկանց՝ միջին և հարուստ դասակարգի ընտանեկան կեանքը։ Նշանք տալով եւ կրքի համար, մի միայն տարփանք և կերակուր դիտեն, նրանց համար չկայ ոչ ամուսնական խորհուրդ, ոչ մարդկային ընտելեան ձայնը, որ հակառակ է շնութեան, ոչ օրէնք և ոչ սրբութիւն։ Սակայն բառերն անգիր տրած, կրքի կուլորը պաշտամունք և դաւանանք դարձրած, այդ դասակարգը քաբողում է ազատ սէր, հնազանդութիւն սրտի (կրքի) ձայնի և խորտակումն ծնողական, հասարակական և կրօնական պարտաւորութիւններէ։ Բանն այնտեղ է հասել, որ հայ մօր և հայ մարդու անկումն ու անբարոյականութիւնն արդարացնելու համար ստեղծուի

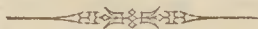
է սէր կոչուած (մեր ժամանակի) հասկացողութիւնն և հարց տրոււմ, արդեօք երբ հայ մօր կամ մարդու կիրքը շարժուեց, նա իրաւունք չունի՞ և դաւակ և ամուսին և աղդ և հաւատն ուրանալու. և այդ հարցը տրոււմ է կրթարանի բեմից: Ճիշտ նոյն քարոզի արդիւնքն է ահա մեր ընտանեկան մաքրութեան անկումն և այն քայքայող երկոյթը, որն աճում է հետզհետէ և որի տխուր պատկերը՝ սե, մաշող վշտի նման ծանրանում է հայկական կեանքում և արտափայլում Արարատի էջերում: Մինչև 1893 թուականը, ճիշտ է երբեմնակի խնդիրներ էին մտնում Սինդամուսնացածների կողմից ամուսնալուծութեան մասին, բայց դրանց թիւն այնքան չնչին էր, որ չարժէր անդամ կանգ առնել և նոյն խի ամուսնալուծութիւն թոյլատրել. ամուսնալուծութիւն, որ հակառակ է Աւետարանին և խղճին, հակառակ է ծնողական ղգացմունքներին և բարոյական օրէնքներին: Իսկ 1893 թուականից, երբ անհատի, շատ անգամ անտեղի և կեղծ արցունքներին աւելի վթոր վերաբերուեց ներկայ Վեհափառ Հայրապետը, բուրժուան և միջավայրից ապականուած ու կրքի պաշտամունքով ապրող շրջանը ցանկացաւ օգուտ քաղել այդ վթառատութիւնից և այժմ տարեկան միջին թուով 400 ամուսնալուծութիւն է տեղի ունենում մեղանում, և այդ ահագին թուի 95% ընկնում է ռուսահայոց՝ այն էլ շատ սրտ շրջաններին: Ընդունելով մեր թիւը մի միլիոն երկու հարիւր հազար և քսանհինգ հոգուն տարեկան մի պատկ, կստանանք 4800 պատկ, որոնցից մօտ չորս հարիւրը լուծուելու դիմումն է լինում. ահա ձեզ շատ տխուր պատկեր՝ — որ ամուսնացողների քսան տոկոսը ընտանիք կազմել չի կարողանում, չի հասկանում ընտանեկան սրբութիւններն, եկեղեցական ամուսնութիւնն ընդունում է սոսկ իբրև միջոց իւր նպատակին հասնելու, կրքի և ոչ թէ ընտանիք կազմելու համար որոշ անձնաւորութեան հետ միանալու և ոչ մի սահման, սրբութիւն և բարոյական օրէնք չը ճանաչելու: Եթէ այս թուին միացնենք և նրանց, որոնք փոխադարձ դաւաճանութեամբ են անցկացնում իրենց կեանքը

գաղտնի կամ յայտնի և արդէն հաշտուել են այդ դրու-
թեան հետ. եթէ հաշուենք առանց ամուսնութեան կե-
նակցողներին, կրկնակիներին և կրկնայր ունեցողներին,
ինչպէս որ կարդում ենք Ասարատի սոյն համարի Տաճկա-
հայք կոչուած բաժնում, իրօք շատ ծանր և անմխիթար
պատկեր կըստանանք:

Ո՞րտեղ է չարեաց աշատը: Իսկպէս սէր կոչուած
զգացմունքն է բոլորի առիթը, տնտեսական խնդիրներն են
արդեօք այս տխուր երևոյթիներ բացատրելու միակ բա-
նալին, ինչպէս սովորենք լսել. կրթութիւնն ու ճաշակն են
նրանց առիթ տուողը, թէ ծանրութեան դիւաւոր կեդ-
րոնը պէտք է մի այլ տեղ սրանել:

Անշուշտ տնտեսական խնդիրները բաւականին մեծ
նշանակութիւն ունին, անշուշտ ազդում է թեթեւ և կրքի
պաշտամունքով կենցաղավարութիւն քարոզող կեղեակը-
թութիւնը, բայց մեր կարծիքով ամենագլխաւոր պատ-
ճառն այն է, որ մեր անհոգութեան, ագիտութեան և
ծուլութեան շնորհիւ մարդկանցից ծածուկ է պահուում
ամուսնական կեանքի քրիստոնէական իդէալը և նրա վրայ
հիմնուած եկեղեցական ամուսնութեան ճշմարիտ պա-
հանջներն ու այդ խորհրդի ամենաէական և վեհ մասը:

Բայց ամուսնական խորհրդին, նրա վերաբերեալ
օրէնսդրութեան և Աւետարանի դժած խզեալին կը դառ-
նանք միւս անգամ:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ

Համաձայն Վեհափառ Հոյրապետի միջնորդութեան
Աստրախանի թեմակալ առաջնորդ Գերապատիւ Տ. Արիս-
տակէս արքեպիսկոպոսին Բարձրագոյն Թոյլաւորուեց մեկ-
նիլ աշտատահման բժշկուելու համար:

Թիֆլիզ մեկնեց Սինօգի անդամ Գերապետիւ Տ. Մակար եպիսկոպոսը տասնհինգօրեայ ժամանակու՝ իւր հիւանդութիւնը դարմանելու, որի առթիւ և հրաժարական ներկայացրեց Վեհափառ Հայրապետին Սինօգի անդամութիւնից։

Հիւանդութեան պատճառու հրաժարական ներկայացրեց նաև Սինօգի անդամ Տ. Մխիթար վարդապետը բժշկական վկայականի հետ, որև համաձայն օրինաց ուղարկուեց ուր անկն է։

Ս. Էջմիածին վերադարձաւ Հմայեակ վարդապետ Արշարունին, որ տասն և հինգ օրեայ արձակուրդով դնացել էր Թիֆլիզ։

Վեհափառ Հայրապետի կողմից Թիֆլիզ ուղարկուեցին Սանահինի վանքի վանահայր Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունեան և դիւանապետ Կարին Վարդապետը հանդուցեալ Արքար Յովհաննիսեանի յուղարկուորութեանը մասնակցելու նորին ս. Օծութեան կողմից։

Նոյն նպատակու Թիֆլիզ մեկնեցաւ և հայրապետական փոխանորդ տ. Կարապետ վարդապետն Երևանի կողմից։ Այս առթից օգտուելով ճեմարանի ուսուցչական խումբը խնդրեց նրանից ներկայացուցիչ և թարգման լինել իւր զգացմունքների նաև Գէորգեան ճեմարանի կողմից։

Մայր աթոռ հասաւ Հին Նախիջևանի փոխանորդ տ. Խաչակ վարդապետը և 15 օրեայ արձակուրդով մեկնեց Թիֆլիզ և հայրենիք։

Ամոռյս տասն և ութին ս. Էջմիածնի մայր տաճարում Նորին Վեհափառութեան և ամբողջ միաբանութեան ներկայութեամբ կատարուեց հոգեհանդիստ հանդուցեալ Արքար Յովհաննիսեանի, որի ժամանակ դամբանական խօսեց Նզիշէ վարդապետը։ Հոգեհանդստից յետոյ հանդուցեալի որդուն ուղարկուեց հետևեալ հեռաղիրը. — Այսօր Միածնաեջ տաճարում ամբողջ միաբանութեան մասնակցութեամբ հոգեհանդիստ կատարուեց ձեր հանդուցեալ հօր համար։ Վեհափառ Հայրապետն օրհնում է

Հանդուցեալի յիշատակն և մաղթում Արարչին ուղարկել մխիթարիչ ս. Հոգին՝ ձեզ հասած վիշտը ամոփելու:

Հանգուցեալ Աբգար Յովհաննիսեանի յուղարկաւորութեանը ներկայ դռնուելու համար Թիֆլիզ ուղարկուեց երևանի թեմական դպրանոցի տեսուչ Տ. Գարեգին վարդապետը, որպէս նոյն դպրանոցի ներկայացուցիչ:

ՆԵՐՍԷՍ ՀԻՆԴԵՐՈՐԴ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԿՈՆԴԱՆՆԵՐԸ

7. Ներսիսի գործողականութիւնը Օծոռից յետ: ա. Կաթողիկոսը Թիֆլիզում: Ներսէսը իւր գործունէութեան լաւագոյն տարիներն անցրել էր Թիֆլիզում: այդտեղ նա մաքառումներ էր ունեցել և փայլուն յաջողութիւններ ձեռք բերել, այդտեղ էր նրա ստեղծած և փայփայած աղգային եկեղեցական մեծ հաստատութիւնը, Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցը, որը նա իւր կանգուններից մէկում՝ ուղղած Մկրտիչ Էմինին, մինչև անգամ համալսարան է կոչում: Քանի Ներսէսը Քիչինեումն էր, Թիֆլիզում միմիանց յաջորդել էին մի քանի առաջնորդներ, վերջինը Ախալցխայի Կարապետ եպիսկոպոսն էր: Ներսէսը հէնց որ կաթողիկոս օծուեց և վանքի ընթացիկ գործերը փոքր ինչ կարգի բերեց, լրացրեց Սինօղի անգամների թիւը, Դուկաս եպիսկոպոսին կարգեց իրան տեղապահ և ինքը վերադարձաւ Թիֆլիզ:

Ծերացած և յօգնած ժամանակ եկեղեցական ծայրագոյն իշխանութիւն ձեռք բերած կաթողիկոսն այլևս անկարող էր աչքի ընկնող մեծ ծրագիրներ ունենալ: Նահէնց այն հանդամանքը, որ ամենից երկար Թիֆլիզումն էր մնում, ցայց է առիթ, որ նրա ցանկութեան և դործունէութեան ծրագիրը կայանում էր նրանում՝ — շարունակել իւր առաջնորդութեան օրով սկսուած գործերը, և

որքան երևում է պահուած թղթերից, այդտեղ էլ գլխաւոր ուշքը դարձրել էր Կարապետ եպիսկոպոսի գործերի քննութեան վրայ, որին յետոյ հեռացրեց թեմից և հաստատել տուեց Սինոդի անդամ (№№ 68, 182, 188, 202, 203, 257, 424, 520, 549, 566): Հետաքրքիրն այն է, որ նա պաշտօնից հեռացրած առաջնորդի հետ շատ մեղմ է վարւում, իւր լուազոյն ճանաչած վարդապետներից մէկին՝ Մակարին (կաթաւղիկոս) ուղարկում է Ախալցխա նրան ընդառաջ, բայց Կարապետը չի գալիս և Ախալցխայումն էլ վախճանւում է:

բ. Կաթուղիկոսի շինութիւնները. Էջմիածնի վանքում նրա թողած մնայուն գործերն են Ներսիսեան լիճը, անտառը և դամանոցը, որոց վրայ անմիջական հսկող և գործը կարգադրողն իսկապէս Ղուկաս արքեպիսկոպոսն էր: Ներսէսն այդ բանի համար թիֆլիզից շատ կոնդակներ է ուղարկել Ղուկասին, (№№ 62, 216, 237, 313, 387, 422, 530, 613, 614): Լճի շինութիւնը սկսուել է 1846 թ. Մայիսի 27-ին, երբ առաջին անգամ կոնդակ էր տրուել Սինոդին և պատուիրել վերականգնւ կարգել լինելիք աշխատանքների վրայ, իսկ վերջացել է 1848 թ. Նոյեմբերին: Այդ երևում է Յովհաննէս և Խաչատուր Լազարեանների գրած կոնդակից, որի մէջ ի միջի այլոց յիշում է «աւարտեալ վերջին աւուրն Նոյեմբերի զգոմն և զճակն»:

գ. Կաթուղիկոսի վերաբերմունքը դէպի Էջմիածնի միաբանութիւնը: Ընդհանուր սարածուած կարծիք է, որ Ներսէսը ուսումնասէր և լաւ պատրաստուած հոգեւորականներին ոչ միայն չի սիրել, այլ մինչև անգամ հալածել է: Սակայն որքան կարողացանք կոնդակներից մտկաբերել, պէտք է ասենք, որ այդ կարծիքն ուղիղ չէ: Նրա օրով Էջմիածնի միաբանութիւնը թէ թուի և թէ անդամների կրթական պակասութեան կողմից իսկապէս խեղճ վիճակ ունէր: Դարձեալ Յովհաննէս և Խաչատուր Լազարեաններին գրած մի կոնդակում փայլուն կերպով նկարագրուած է այդ խեղճ և ցաւալի դրութիւնը: Նկարագրութիւնից երևում է, որ 1849 թ. սկզբում

Էջմիածնում կային «եպիսկոպոստներ Հինգ, վարդապետք թուով 24, յոշոց պիտանացուք իբրև վեց և ի նոցունց երեք միայն յուսալիք, երկու սարկաւագունք, Հինգ ուրարակիրք... և 38 աշակերտք»։ Մինչդեռ Վրաստանի և Իմերեթի, Աստրախանի, Շամախու և Ասպահանի թեմերը դատարկ էին, մինչդեռ Պոլսոյ պատրիարքը հրաժարւում էր և դժուարութիւններ էր յարուցանում ընդունել Էջմիածնի նուիրակներին և որ գլխաւորն է՝ Պոլսում թոյլ չէր տալիս Էջմիածնի առանձին գործակալի ներկայութիւնը, կամենալով իւր անձի մէջ պտրունակել այդ պաշտօնը։

Հինգ եպիսկոպոսներից արժանաւոր է համարում Ղուկասին, որին ծանոթութեամբ էր Սինօգի և վանքի զործերով և Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեանին, որին կարգել էր Սինօգի անդամ (№ 69), մատենադարանատէտ, (№ 431) և Էջմիածնի դպրոցի կառավարիչ (№ 174), Աւերբոգ չեմ համարում յիշել, որ Շահխաթունեանը իբրև մատենադարապետ կոնդակով (№ 431) պատուէր է ստանում՝ ամեն կերպ օգնել ակադեմիկ Բրոսէլին, որ 1848 թ. Յունիարին Պետերբուրգից եկել էր Հայաստան և Վրաստան՝ ուսումնասիրութիւններ կատարելու, նաև Էջմիածնի մատենադարանի հետ ծանօթանալու։ Նոյն եպիսկոպոսին գրած մի կոնդակում փայլում է ներսիսի լուսամիտ հայացքը մանկանց կրթութեան խնդրում։ Շամխաթեանը՝ իբրև դպրոցի կառավարիչ՝ հրաման է ընդունում. «զփախալայն և զվարոյն դնել ի վառարան», դաստիարակութեան մեթոդից ընդմիջտ հանել ծեծը, ֆիզիքական պատիժը և աղբել միայն աշակերտի հոգու վրայ։ Չնայած որ Յովհաննէս եպիսկոպոսը պաշտօններով այսքան ծանոթութեամբ էր, ներսէսը ստիպուած էր ուրիշ յարմար անձ չունենալու պատճառով առ ժամանակ հեռացնել նրան գործերից և ուղարկել Պալիս՝ իբրև իւր ներկայացուցիչ, որ կարգաւորի վերոյիշեալ երկու խնդիրը։ Բայց Շահխաթունեանը անակնկալ վախճանւում է և ներսէսը յարմար մարդ չի գտնում նրան փոխարինելու այդ տեսակ պատասխանատու յանձնարարութեան համար։

Վեց գործի ընդունակ վարդապետների անունները չէ
առել, երեք լաւագոյն համարուածը, որքան կարելի է
մակարեւել կաթուղիկոսի նոցա տուած զանազան յանձ-
նարարութիւններից, եղել են Սարգիս վարդապետ Հասան-
Ջալալեանը, Կարապետ վարդապետ Շահնազարեանը և
Մակար վարդապետը, վերջը կաթուղիկոս։ Սոցանից Շահ-
նազարեան վարդապետին նա կարգում է Թիֆլիզի կոն-
սիստորիայի նախագամ և տեղական քննական և այլ
կաշկոր խնդիրները նորա ձեռքով է հոգում (№ 262),
Սարգիս վարդապետին նշանակում է շրջիկ քարոզիչ Գոր-
ուայվիճակի (№ 263), Ախտլցխա է ուղարկում Զմիւռ-
նիայի հրկիղեալ հայերի համար նպաստ ժողովելու (№№
391, 392), յանձնում է նորան քննական կարեւոր գործեր
(№№ 434, 568)։ Իսկ Մակարին էլ՝ իբրև աչքի ընկնող
վարդապետի, էջմիածնից հրաւիրակ է ուղարկում Կարա-
պետ եպիսկոպոսի մօտ (№ 533)։ Մակարը այդ յանձնա-
րարութիւնը յաջողութեամբ չի կատարել կամ՝ չի կամեցել
կատարելու։ Ներսէսը Ղուկաս եպիսկոպոսին դրած թղթի
մէջ այդ առթիւ իւր գծագրութիւնն է յայտնում, որ
Մակարը գնացել է Ախտլցխա փոխանակ Կարապետ եպիս-
կոպոսին համոզելու, որ նա դայ էջմիածին, այնտեղ նորա
հետ միացել է և կաթուղիկոսի դէմ դաւեր է սարքում։
Այդ հանգամանքը չի արգելում, որ Ներսէսը նրան թէ
Սինոդի անդամ է կարգում և թէ կարեւոր յանձնարարու-
թիւն անում։ Նրան է ուղարկում, որ գնայ և Ս. Ստեփան-
նոս վանքի նշանաւոր ձեռագրերը բերի էջմիածին (№№
619—621)։

Գ. Կաթուղիկոսի կարգադրութիւններն
ընթացիկ գործերի վերաբերեալ։ Ժողովածուի
մէջ ժամանակուայ մասնաւոր հարցերով պարասլոզների
համար հետաքրքիր տեղեկութիւններ շատ շատ են։ Ներ-
սիսի յայտնի գործունէութեան բնորոշ կողմերից մէկն էլ
այն էր, որ նա սիրում էր նամակագրութիւններով, փոքրիկ
ընծաներ տալով՝ օր. նա Շիրազի զինի կամ Պարսկաս-
տանի գորգեր է ուղարկում իւր Պետերբուրգի բարեկամ-

ներին, բեռներով դուրս մտնել տալիս թիֆլիզ՝ — սերտ
 յարաբերութիւն պահպանել բարձրաստիճան պաշտօնեա-
 ների, դիրք ունեցող հայերի հետ և իւր ուշադրութեամբ
 դէպի այդ անձինքը միշտ հնարաւորութիւն ունէր հայ
 եկեղեցու և նրա վարչութեան մասին ուղիղ հայացք կազ-
 մել տալու (№№ 96, 98, 318, 460): Այդ կողմից շատ
 հետաքրքրական է նրա մի ընդարձակ և գեղեցիկ ոճով
 դրուած կոնդակը (№ 449) ուղղուած Յ. և Խ. Լազարեան-
 ներին: Սօքա միջնորդել էին, որ Ներսէսը լանջախաչ պար-
 դեւի Ն. Նախիջևանից Ս. Պետերբուրգ փոխադրուած Գրի-
 գոր քահանայ Տէր-Գրիգորեանին: Կաթուղիկոսն այդ առ-
 թիւ Լազարեաններին գրում է. Պետերբուրգի եկեղեցում
 ծառայող քահանան խաչ սնենալու իրաւունք և արժանիք
 ունեցող մէկը պէտք է լինի. Գրիգոր քահանային նա ան-
 ձամբ ճանաչում է, նա մայրաքաղաքի եկեղեցում ծառա-
 յելու արժանի անձ չէ. չնայած դրան ինքը յարդում է
 Լազարեանների խնդիրքը և Տէր Գրիգորին խաչ է ուղար-
 կում, միայն այն պայմանաւ, որ նա կրի այդ խաչը քանի
 որ կծառայի Պետերբուրգի եկեղեցում, հետանալուն պէս
 պէտք է եկեղեցուն թողնի: Այդ խնդրակատարութեանը
 կցում է իւր խնդիրք. իշխանները հայ եկեղեցու շահե-
 րին նախանձախնդիր են, իրենց բազմաթիւ գործերով ա-
 պացուցել են, բայց հեռու լինելով հայկական կենդրոնից,
 շատ անգամ հնար չունին ծանօթանալու այլ և այլ ան-
 ձանց և գործերի իսկական պատկերին և սխալում են,
 լսելով քաղցրախօս և նենդամիտ անձանց: Յատկապէս
 խնդրում է, թող նոքա շրջահայեաց լինին, տեղեկութիւն-
 ներ հաւաքեն և քննեն ամենից տուաւել իր՝ հայոց ազգի
 կաթուղիկոսի և տալս եկեղեցական առաքարիցում գործող
 անձանց գործերը և իրենց բարեսրտութեամբ՝ անձամբ
 կամ միջնորդութեամբ չօգնեն անարժաններին ի վրաս
 ընդհանուր շահերի: Իւր ընդհանուր դատողութիւնը Ներ-
 սէսը լուսաբանում է Սալլանթեանի և Սերովքէ եպիսկո-
 պոսների օրինակներով, որոնց համար Լազարեանները
 միջնորդել էին:

Այսպէս առաջ գնալով յիշատակութեան արժանի ենք համարում Սեանի վանքի (№№ 77, 94, 158, 254) գործերի քննութիւնը, վանքի սենեցածների և մանաւանդ ձեռագրերի ցուցակագրութեան մասին կարգադրութիւնը, Նոր Զուղայու տաղգիր գրքերի և ձեռագրերի ցուցակագրութիւնը, որոնցից հները և կարեւորագոյնները պատուիրում է ուղարկել Էջմիածին ի տես և ի քննութիւն (№№ 47, 114, 158), Տաթևի վանքի համար ինվենտար կազմելը (№№ 132, 134, 227) և Ս. Ստեփաննոս վանքի բազմաթիւ կարեւոր ձեռագրերի Էջմիածնի մատենադարան բնեւոյ կարգադրութիւնը (№№ 619, 620, 621): Սոցա չարքին կարող ենք համարել տաղարանի մասին եղած անօրէնութիւնը, որին կից Ներսէսը կոմենում էր նաև լիտոգրաֆիա բանալ (№№ 110, 354, 482). գրքերի ապագրութեան համար Կովկասի քաղաքական վարչութեան միջամտութիւնը (№ 426) «յաղագս արդելման տարագրութեան գրեանց առանց նախապայանութեան Նորուն Պայծառութեան կնեադ Միխայիլ Սիմօնիչ Վօնօնցովի»: Ներսիսեան և Նրեանի սեմինարիաների ներքին գործերի մասին արած մի քանի կարգադրութիւնները (№№ 69, 131, 253, 323, 536, 580, 583):

Վանքի անտեսութեան բարւոքման համար Ներսիսի կարգադրութիւններից, բացի լճի, անտառի և զօմի մասին որոշումները, տեսնում ենք որ նա մտածում է Դավթայի առուն հանել և ջուր հասցնել Էջմիածին (№ 112), Դշիմից խաղողի մասներ է բերել տալիս (№ 618) և շերամապահութեան համար թթենիներ անկել տալիս (№ 568): Վանքում վերացնում է Դարբաս կոչուած սուրբը (№ 140) և պատուիրում ուխտաւորից միայն կոմսաւոր սուրբ ստանալ:

Նրա վարչական կարգադրութիւններից վանքի մէջ և դուրսը յիշուելու արժանի են. Նա զինուում է կաշառակերութեան գէժ, երբ գործակալութիւն ստանալու համար կաշառք են տալիս (№ 107) և մանաւանդ երբ Նբուսադէմի մի վարդապետ գալիս, եպիսկոպոս է ձեռնադրւում և առանց կաթուղիկոսի գիտութեան 3000 շուռուշ նուէր

անունով կաշառք տալիս Էջմիածնի դանձարանին: Այդ առթիւ խօսք ու զրոյց է բացւում, բամբասանքը հասնում է կաթուղիկոսին և նա պատուիրում է դուռնաբը վերադարձնել արսջը: Միևնոյն կոնդակում պատմում է հետևեալ հետաքրքիր դէպքը. — Խարբերդի մօտ Սաղսորայ վանքում Ղուկաս կաթուղիկոսի ժամանակ ապրում էր Յարութիւն եպիսկոպոսը, որը կաշառք առնելով, ամեն մի իրեն դիմողի առանց քննելու ձեռնադրում էր վարդապետ կամ քահանայ: Եւդոկիայից և Խարբերդից դանդառներ են ուղարկում կաթուղիկոսին և սա կանչում է եպիսկոպոսին քննութեան: Եպիսկոպոսը հրաժարւում է կաթուղիկոսին ներկայանալու և առում է. երբ ես զնացի Էջմիածին ձեռնադրուելու, ինձ չհարցին թէ ունիս արժանաւորութիւն, այլ «ունիս դրամ և ես ասացի թէ ունիմ և ձեռնադրեցին, նոյնն էլ ես եմ անում», (№№ 523, 524):

Բացի այս դէպքերից, կաթուղիկոսը տեղեկացել էր Յակօբ վարժապետ կարինեանցի կաշառակերութիւնը և խիստ քննութիւն էր նշանակել (№ 280):

Հաս ու չհասի և ամուսնական խնդիրները կաթուղիկոսի կոնդակներում շատ սակաւ են, ընդամենը վեց անգամ են շօշափւում (№№ 72, 106, 168, 428, 440): Մի երկու կոնդակ էլ նուիրուած են քահանաների կրկնամուսնութեան հարցին (№№ 171, 172), մի հարց, որը մինչև այսօր էլ վախճանական վճռի չէ եկել և որը շարունակ յարուցւում է:

Էջմիածնի դանձարանի պատմութեան համար նիւթ են տալիս մի շարք կոնդակներ (№№ 176, 178, 189, 196, 365). Երևանից կոնսիստորիան Էջմիածին փոխադրելու խնդիրներ շօշափւում են ուրիշ կոնդակներ (№№ 116, 136, 121): Կալուսածական հարցերը շատ են հետաքրքրիչ ներսիսին (№№ 79—81, 84—86, 225, 224, 406, 476):

Երեք հատոր կոնդակների ժողովածուի առաջին և երկրորդի սկիզբը պարունակում են պատմագէտի համար այսօրան բազմաաւետակ խնդիրներ: Կոնդակների մէջ անշուշտ կան այնպիսիներն էլ, որոնք միանգամայն մասնաւոր բնա-

ւորութիւն են կրօւմ և ժողովածուի հրատարակիչը կարող է տարակուսել, արդեօք հարկաւոր էլ կ'լինի այնպիսիներն էլ հրատարակել: Մի բան հարկաւոր է առանձին կերպով շեշտել. ներսիսի կոնգակները՝ ամենաանհաշաններն էլ իր դրածներն են. նա կոնգակագիր չէ ունեցել. ինքը սկը դրել և շատ անգամ էլ ինքն է արտագրել՝ գրագրի պաշտօն կատարելով: Մի կոնգակի մէջ (№ 498) նա դանդառում է էջմիածնի աղքատութեան, վարդապետների ազիտութեան և Սինոդի անդորութեան մասին, ասելով. մինչ ամենայն Հայոց կաթողիկոսը ստիպուած է գրագրի պաշտօնն անգամ վարել, Սինոդի անդամները ոչ միայն իրանք թղթերը չեն գրում, զլանում էլ են կարգաւ առանգաւորի գրածը և ստորագրում են կտրեւոր թերթերն առանց կարդալու: Այստեղից պարզ է, որ ով գործ ունենայ ներսիսի թղթերի հետ, համապատասխան պիտի լինի, որ ամենաանհաշան թղթի իւրաքանչիւր ատղը ներսիսի գրչի և մօրի տրտաղբութիւնն է:

Մեծագ Վարդապետ

Տ Ա Ճ Կ Ա Հ Ա Յ Ք

Աղբամարի բեմը. Այս ընդարձակ կաթողիկոսական թեմի կրթական խիստ ողբալի դրութեան ցաւալի հետեւանքներեց մէկը մասնանշող հետեւալ դրութիւնն ենք հարգում «Սուրհանգակի» մէջ:

Վանայ ամերիկեան միսիոնարներու որբանոցէն ընթացաւարտ եղող աղաք իրենց դիւղերը վերադառնալով, ոմանք քարոզչութիւն և ոմանք ուսուցչութիւն կընեն և անհամաձայնութեան տուրթ կրկան բողոքականամիտ գաղափարներով: Այս աղաք իրենց ամսականներուն գլխաւոր մասը կը ստանան միսիոնարներէն և աեղ աեղ ալ գիւղացիներուն ատուած հացահատիկներով կը բաւականանան: Սղթամարայ կաթողիկոսական

տեղապահ Տ. Արսէն վ. ուղեր է համաձայնութեան մը դալ միսիոնարներուն հետ և իր հողմէ ներկայացուցիչ նշանակած երեք անձերու միջոցաւ բանակցութիւններ կատարելով, լերջապէս համաձայնութեան զիր մը ստորագրուելը է երկու հողմէն: Այս գերը Ա. Պատրիարքին պիտի զրկուի վաւերացնելու համար և ապա դորժագրութեան պիտի տրուի, և այս համաձայնագրին համեմատ միսիոնարներու որբանոցին մէջ ասկէ վերջը դաս պիտի տրուին նաեւ Հայ. եկեղեցական պատմութիւնն, եկեղեցւոյ դաւանանքը և երաժշտութիւնը: Ընթացաւ արտառազ տեղւոյն տաւջնորդարանին մէջ պիտի քննուին և ապա պաշտօնի պիտի կոչուին, միայն ուսուցչութեան պարագելու համար: Այս տեսակ ուսուցիչներ իրենց ամսականը պիտի ստանան գլխաւորապէս միսիոնարներէն և մաս մըն ալ Աղթամարէ ու գիւղերէ եղած վճարումներով: Շրջուն տեսուչ մը և մնացուն ժողով մը պիտի հսկեն այս ուսուցիչներու վրայ: Ժողովին անդամներուն կէսը կաթողիկոսական տեղապահին հողմէ պիտի նշանակուի՝ մէկը եկեղեցական ըլլալու պայմանով, իսկ մնացեալ կէսը միսիոնարութեան հողմէ պիտի նշանակուի: Կըսուի թէ, երբ այս համաձայնութիւնը գործնականապէս իրականանայ, կարգ մը անհաճոյ ընթացքներ վերջ պիտի դադարեն:

Այս նկարագրութիւնից յետոյ խմբագրութիւնը հետեւեալ իրաւացի դիտողութիւններն է անուամբ. — Մենք այս մասին բան մը ըսելէ առաջ պէտք ունինք տեսնելու պատրաստուած համաձայնութեան գերն: Եթէ Աղթամարայ և թեմերուն համար, ուսուցիչներու պէտք կայ, անշուշտ չի վնասուելը, որ ասոնք մասնագէտներ ըլլան, այլ պարզ ուսում ունեցող անձեր: Ընդուն համար այդ ուսուցիչները պատրաստուին տեղւոյն (Վանայ) կեդրոնական վարժարանին, հայկական որբանոցին և մանաւանդ Ազրախարի վանքին մէջ: Եթէ տեղւոյն կեդրոնական վարժարանը և որբանոցը շրջակայ գիւղերու ուսուցիչ ալ չի կրնար հասցնել, ընդուն համար ուրեմն ասոնց զբաղարկը կրնանք թերթերու մէջ, պէտք կայ ամբիկեան որբանոցի ընթացաւարտները անդամաձու գործածելու, որպէս զի այս կերպով համաձայնութիւններ անհրաժեշտ ըլլան: Մենք տեղական պայմանները շատ մօտէն չենք գիտեր, սակայն կը մտածենք, թէ աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար, որ Աղթամարի մէջ դանոնող կարգ մը դատարկապորտ մարդեր իրենց թեմին պէտք եղած ուսուցիչները պատրաստելով զբաղէին, քան թէ անօդուա դորժելով:

Վանայ քիմր. նման բարոյական և կրթական անմիջական նկարագրութիւններ դանում ենք և ուրիշ վայրերի

նկատմամբ, որոնք յաճախ մարդուս անհաւատաւի են թւում:

«Փռնշի» մէջ մի նամակ կայ Արծիէ գաւառից, որն մէջ կարդում ենք.

—Այժմ 17 անձինք կան, որ երկերկու կին ունին ողջ, մէկը կայ, որ երեք կին ունի, վեց հոգի կան, որ ասօրեին կը կենակցեն. զոր օրինակ՝ իրենց հօրեղբօր աղջիկը իրեն ամուսին կը գործածեն առանց ամաչելու:

Բարոյականութիւնն ու բարքերը խանգարեալ են խոսքաւ: Ս. Սքանչելադուրծ վանուց հոգաբարձու ու ժողովոյ անդամ եղող անձը կը ժպտի օրինապանցութիւն ընել . . . իւր աղջկան տագեր աղջիկն իւր որդւոյն համար իբրև ամուսին բերել և առանց պատիկ պահել իւր տան մէջ: Երկու աղջայիներ կոյս աղջիկներ, առանց պատիկ խորհուրդ կատարել տալու՝ մէկ երկու տարիէ ի վեր իրենց տունը բերած էին, անոնց հետ ասօրեին կենակցած և զաւակ ալ ունեցած էին: Տ. Մակար հայրը խղճի մօտք քննելով՝ սոյն բարեկենդանի օրերը, պատիել տուաւ ըստ օրինի և գայթակղութիւնը մէջ տեղէն վերցուց: Գաւառակին հայոց մէջ կրօնական ու քաղաքական ժողովներ կազմակերպուած չեն ի տղբանէ անտի: Թէ ժողովուրդն և թէ վանքը սմանց հաճոյից խաղալը եղեր են: Կիւղօրէից մէջ վարժարան չկայ. նոր սերունդն ու իրիտասարդութիւնը խոսքաւ զուրկ են դաստիարակութենէ: Վերջապէս՝ Գաւառակիս հայերն կրօնական, բարոյական ու մտաւորական տեսակէտով շատ անհաւանակի և յետադիմական գրութեան մէջ կը դանդաղանայ:

Այս գաւառն էլ Վանայ Տ. Սահակ եպիսկոպոսի առաջնորդական թեմումն է:

Կեսարիայի թեմը. Կ. Պօլսից հեռու դանդաղ թեմերի աննախանձելութեան հակառակ՝ աւելի մօտիկ թեմերի մէջ երբեմն պատահում ենք միութարական երևոյթներ: Սրբնակ Կեսարիոյ Առաջնորդ Տ. Տրդատ եպիսկոպոսի ջանքերով գլուխ է եկել մի գեղեցիկ գործ: Ահա թէ ինչ է գրում այդ մասին «Իւզանդիոնը» — Կանդակցենք Գեր. Տ. Տրդատ եպիս, Պաշտանի յաջողապէս ի պլուս հանելուն համար Ս. Կարապետ վանքին յարակից գիշերօթիկ կրթարանի շէնքը, որով Կեսարիոյ վիճակն օժտած եղաւ յոյժ կարեւոր հաստատութեամբ մը, և օւնական հիմնուել զրայ զրած եղաւ միջնակարգ ուսումը Փոքր Ասիոյ այն բազմամարդ կեդրոնին մէջ: Ծնորհիւ այս հիմնարկութեան, Կեսարիոյ և շրջակայից համար արժանաւոր ուսուցիչներու, քահանաներու և կղերցուներու հայթայթումը կապահովուի, և արդէն Տ. Տրդատ Սրբազանի հասուցած աշակերաններուն մէջ

կան մէջ միայն սոյնպիսի բարոյական մշակներ, այլ և խոտմնալից բժիշկներ, որոց պատրաստութեան մեծ դիւրութիւն կընծայէ Պէրուի Նամալտարանը (!!), ուր դիւրաւ կը յաճախեն Կետարեոյ ընթացումը: Բարոյական հաստատութիւնն իր սրտուղները առած էր արգէն, կ'մտար նիւթական շէնքն յարմարցնել իր վոեմ նպատակին, և սպառազ ընդարձակման և յառաջացման միջոցները դիւրացնել, և այս ալ կը յաջողի Ն. Սրբազնութեան, շնորհիւ նոր շէնքին, որ ամեն կերպով համապատասխան է նպատակին: Նրէկ տաացանք նորահաւուց կըրթարանին մեծադիր լուսանկարը և շատ ուրախ եղանք տեսնելով, որ շէնքին դիւրքը, ընդարձակութիւնն և բաժանումները լինելին կը համապատասխանեն սիլվնական յատակածին, այնպէս որ Նորին Սրբազնութիւն միջոցներու անձկութեան պատճառով իր նախկին գաղափարը կը ճառագէտ հարկին ներքեւ չէ գտնուած: Ս. Կարապետի վանքն արգէն շատ բարձր, գեղեցիկ, հաստատուն, ամուր և օգտաւոր դիւրք մ'ունի, և ոնոր յարակից շինուած կըրթարանը ճարտարապետութեան նոր սոճով, առողջապահ սկան ամեն պայմանները կներկայացնէ, և տեղ վատակելու ճգճեմ հաշիւներէն զերծ ըլլալով, բարեջան առաջնորդը կարող եղածէ միջոց, տեղ և օգ լիուլի պարզեւել իր ներկայ և սպառազ աշակերաններուն: Վարժարանն իր դասարաններով, իր ննջարաններով, ուսուցաց սենեակներով, գծագրատունով, գեղարանով, հիւրանոցով, սեղանատունով, խոհանոցով, մառանով, լուացարանով, զոնապոնի սենեակով, ևն. շրջապատուած է իր սեփական բակով և վանքին հին և ընդարձակ ու գեղեցիկ պարտիզով, ամենքն հաստատուն պատերով մէջ: Տ. Տրդատ Սրբազանին հետ պէտք է շնորհատրենք նաև կետարացի կըրթաւեր աղգայններուն՝ այսպիսի գոյլելի դործ մը ի դուխ հանելու միջոցներն ընծայելուն համար Ն. Գերապատութեան, որ իր առաջնորդական ու վանահայրական պաշտօնավարութեան երկարութեամբն ալ Փոքր Ասիոյ մէկ ծայրէն միւսը մեր առաջնորդներուն ու վանահայրերուն մէջ ամենէն գնահատելին և ամենէն արդիւնատուր կը ներկայանայ իրաւամբ:

Ի՞նչքան ցանկալի կը լինէր, որ Կետարեան բացառութիւն չլինէր և միւս թեմերն ևս կարողանային իրենց բաղմամբիւ վանքերից մէկի մէջ հաստատել այսպիսի թեմական—միջնակարգ գաղութներ վանքերի մնացեալ ձևնապատութեամբ:

Բուլղարիոյ քեմը. Անցեալ համարներէց մէկում յիշատակել էինք Կ. Պօլսի պատրիարքարանի յաջողութիւնը Բուլղարիոյ թեմի համար առաջնորդ ընտրել տալու նկատմամբ, բայց

մինչև այժմ դժբախտաբար ցնորելին իւր պաշտօնին չէ գնացել. պատճառը թէև չէ գրուում Պօլսի թերթերի մէջ, սակայն հասնօրէն թիւը կառավարութեան յարուցած խոչնդոտները կը լինին արդելաութիւն: Այդ մասին կարգում ենք «Բիւզանդիստիստ»-ը. Բուլղարիոյ առաջնորդական դործոց համար կազմուած յանձնախմբին նախագահ Տ. Յովհան քահանայ Մանդակունի անցեալ ԴՉ. այցելութիւն տալով Սօֆիայի Սոմանեան Բոմբէք Վոեմ. Ալի Ֆերուիս տէյի, խնդակցութիւն յայտնէր է անոր ապաքինման առթիւ եւ կրկնէր է իր խնդիրը նորրոցիւր առաջնորդին իր պաշտօնավայրը զրկելու մասին: Ն. Վոեմութիւն պատասխանած է, թէ հարկ եղածը գրած է Բ. Դուռը: Վառնայի, Շումլայի, Ռուսնուդի, Ֆիլիպէի մէջ թաղական կամ հոգաբարձական մարմնաց ընտրութեան փոփոխութեան վէճերն այն առաւելման յառաջ դացած են, որ տեղական օտար թերթերն իսկ խիստ բաւերով կը քննադատեն և կառավարութեան պաշտօնեայք ալ զաւ յայտնած են: Այս վիճակին առջև յանձնաժողովը կենդրէ Պատրիարքարանէն, որ Ա. Ձառիկ առ թիւ Բուլղարիոյ առաջնորդին մեկնումը կարելի ըլլայ, ինչպէս որ տեղական պէտքերը կպահանջեն:

Մեզի քիմը. Մուշէն Պատրիարքարան զրուած գիր մը տեղւոյն աղջկանց որբանոցը կարօտ վիճակի մէջ կը ներկայացնէ, որովհետև ոչ միայն պարտքերը երթալով կը շաանան, այլ և աւօրեայ սնունդն ալ հողալու համար դրամ կը պահուի: Հետեւաբար խնդրեր են, որ յետնեալ ամսականները (Պատրիարքարանից նշանակուած նպաստը) շուտով զրկուեն: Այստեղ (Պօլսում) դիտել կը արուի սակայն, թէ Պատրիարքարանը ամսէ ամիս բոլոր դատուած նպաստընկալ վարժարաններու ամսականները կանոնաւորաբար զրկած է ու կը զրկէ:

Բարեգործութիւններ.—Թորոս էֆ. Բարադամեան փափաքելով իւր ծննդավայրին Խաղիւզի՝ աղղ. Ս. Ներսիսեան վարժարանին, որ խարխուլ վիճակմ' առած է, և ուր աշակերտած և պատանեկութեան օրերն անցուցած է ինք, 'նպաստ մ' ընել կտակադրով մը, ինչքան է Ս. Պատրիարքէն որ Թելեան և Խաչատուրեան էֆ. ներուռն յանձնարարէ կազմել այս կտակադրը: Ն. Սրբապետութեան հրամանով Պատրիարքարանի Երիւ համակրելի զիւանապետները պատրաստեցին կտակադիրը, զոր Բաբադամեան էֆ. ի ներկայութեան վիայից ստորագրեց սիրայօժար, որով Հիկոսակէ 1500 լիրա (մօտ 14,000 ր.) Ներսիսեան վարժարանին ի հիմանէ կառուցման համար:

—Նիւ Եօրքէն 80 ժամ. ոսկի զրկուած է որբանոցներու համար:

— Զարար էՖ. Գրիգորեան անցեալ շաբաթ օր կնքեց մահ-
կանացուն և հեռակեալ օրը կատարուեցաւ յուզողականութեան
հանգէսը Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ մէջ: Զորս քարուկեր,
մէկ փայտաշէն տուն և դեղին կտակած է Հիւանդանոցի, Երու-
սաղէմի, Գալֆայեան որբանոցի, և Սամաթիոյ, Պալատի, Եյու-
սի ու Գաորձփաշայե աղքատամիսներու համար: — Կաշուած-
ներն 2000 լիւրայե չափ կարժեն:

— Կարառէն կը գրեն «Մանդումէն». Տեղւոյս վարժարանը,
որ անտեսապէս բաւական կանոնաւոր վիճակ մը ստացած է՝
հիմա շնորհիւ տեղւոյս աղգայիններէն Յովհաննէս էՖ. Տարը-
ճեանի, որ եկեղեցիին գետնին վրայ բաւական խոշոր բան մը
շինեւ տուաւ՝ մօտ 400 ոսկիի ծախքով: Շէնքը գեո կը շարու-
նակուի շինուել և եթէ աւարտի, տարեկան 75 ոսկիի մօտ հա-
սոյթ մը պիտի աւելնայ վարժարանին տարեկան պիւտճէին
վերայ:

«Սրարատի» անցեալ համարներէց մէկում մասնանիշ արկնք
Ռումանիոյ հայ գաղթականութեան բարոյական — կրթական ան-
միւնիթարական զբոսիւնը, ուր աղգային կաշուածներն եկա-
մուաք մի քանի անաղնիւ հոգաբարձուներն գրպանն է մանում
փոխանակ իւր նպատակին ծառայելու: Իսկ մինչև այժմ եղած
գոյրոցն շինութիւնն էլ հեռակեալ կերպով են շահագործում:

Ռումանիոյ Բօման քաղաքի հայոց եկեղեցիին հոգաբարձու-
թիւնը տեղւոյն հայ վարժարանի փակիչ եւ նամակասուն ու հե-
ռագրասուն քլլալու պայմանաւ վարձու տուեր է:

ԱՅԼ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ՕՐԹՕԴՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԻ

Церк. Вѣствованіе թերթը նկարագրում է մի քանի ճարպիկ
և ուսնեքի ստոր շահախնդրական ձեռնարկութիւնները, որոնք
1900 թուի բօխտերական կուիւններն վերաբերեալ պատկերները
սկսել են վաճառուել իւր ներկայ պատերազմի նկարագրեր՝ միամիտ
ժողովրդի գառն աշխատանքով վաճառեալ կողէկները կորչելու:
Յիշելով այդ անարգ խաբէբայութիւնը, իրաւացի արտունջ է

յայտնում այդ հետեւեալ զուտ խաչագողական ձեռնարկութեան առթիւ.— Ռուսաստանում սկսել են տարածել նաեւ նոր հրաշքներն նկարագրութեան թերթեր, գլխաւորապէս ի նկատի ունենալով հասարակ ժողովրդի միամիտ ջերմեռանդութիւնը: Այդ հանդամանքն առիթ է տուել Յարթ թերթին այդ զգուշիկ գործը «սղծի շահագոյծութիւն» տնտեսելու:

Ազատութիւնն այնքան հեռու է տանում և այնպէս է զբոսում մարդկանց տխորժակը, որ մի ինչ որ պարտն չի ամալել ներկայ հանդամանքներում հրատարակելու հետեւեալ մակագրութեամբ թերթը.— «Նիկողայոս Արանչեւագործի նոր հրաշագործութիւնները մեր օրերում»: Մասնաւորութեան պատրաստ փաղտցային տղաներ (КАМЮ), որոնց թիւը վերջին ժամանակներս չափազանց մեծացել է մեր փողոցներում, վաղվում են և բացականչում. «Սուրբ Նիկողայոսի նոր հրաշագործութիւններն ձեռուոր Արեւելքում»: Ժողովուրդը վճարում է շահանցներ և հիասթափւում, որովհետեւ այդ թերթերի մէջ նկարագրուած է վաղուց անցած օրերի մի դէպք, որը տեղի է ունեցել չինական պատերազմի ժամանակ: Որ առաջարկը պահանջի հետեւանքն է, գրանում կատկած չկայ և շատ բնական է, որ զբաղմունքներն օգտուում են հանդամանքից և սաղացնում իրենց հնացած ապրանքը, դրա համար նրանց չի կարելի խիստ դատապարտել, բայց կատկած չկայ, որ մեր ինտելիգենցիան տրձագանք չի տալիս ժողովրդի հոգեկան պահանջներին և նրա կարգալու ծարաւին, որը զբաղեցրած է հետ միասին աւելի և աւելի մեծանում է: Դրեք շատ կան, բայց ժողովրդի ընթերցանութեան համար պէտքերակները շատ քիչ են: Ժողովրդի տրամադրութեան բորբոքուած ժամանակ, ինչպէս որ այդ ներկայումս է, այդ պահանս աւելի և աւելի զգալի է դառնում»:

Այնուհետեւ թերթն առաջարկում է հոգևոր ձեմարանի աշակերտներին յանձնարարել, որ նրանք կազմեն ժողովրդի ընթերցանութեան համար կարևոր գրքեր, ինչպէս որ Մոսկովայում հոգևոր ձեմարանի աշակերտները հրատարակել են «Հեռաւոր Արեւելք գրքոյկը» ղինուսներին ձրի բաժանելու համար: Ժողովրդի ընթերցանութեան համար գրքեր, բրօշլւերներ և թերթիկներ հրատարակելը մի շատ սիրուն գործ է և այդ ուղղութեամբ արդէն Նիկոն վարդապետի ձեռքով դժուած է հարկաւոր շաւիղը՝ Տրօյկցիկ թերթերի հրատարակութեամբ:

Церк. Вѣстникъ թերթն հաղորդում է հետեւեալը.— ձեռաւոր Արեւելքում ծագած պատերազմի շնորհիւ ժամանակաւորապէս

կանգ առած ներքին բարեփոխութեան վերաբերեալ դործունէութիւնը նորից տկուտ է ստանալ իւր առաջուայ ընթացքը: Առաջին և ամենամօտ ինդիւրը գիւղականների վիճակի բարեփոխութիւնն է և շուտով մի քանի նահանգներում կըսկսուին այդ մասին նահանգական խորհրդակցութիւններ:

Բարձրագոյն հրամանով Պետերբերգում դործող մասնաժողովը հնարուոր չգտաւ առանց դործին տեղեակի, փորձուած և գիւղական կեանքին ծանօթ մարդկանց գլմիւլու, որոնք կարող կլինին ցոյց տալ տեղական պահանջներն և մասնանիշ լինել այդ կամ այն միջավայրի առանձնայատկութեան վրայ, վերջ նախան եղբարկացութեան հասնել: Մասնակցութեան հրաւիրող անձերի ընտրութիւնը կախուած կլինի նահանգապետներից, որոնք և նախադահելու են այդ ժողովներին: Моск. Вѣдомости թերթը մասնանիշ է լինում թեկնածուների վրայ և ի միջի այլոց առաջարկում է խորհրդակցութեան հրաւիրել նաև գիւղական քահանաներին:

«Մենք կարծում ենք, ասում է յիշեալ թերթը, որ ամեն նալաւ խորհրդական կլինին գաւառական այն ձայնաւորներն, որոնք կապուած են հողի հետ, ապրում են միշտ միեւնոյն տեղում, գիւղի հետ մշտական յարաբերութեան մէջ են և մօտից՝ անմիջապէս գիտեն նրա կարիքները: Այդ տեսակէտից անկասկած օգտակար կլինի լսել իրենց՝ գիւղացիների ձայնը և ոչ թէ այն գինեւիճառների և խանութպանների, որոնք վաղուց կորցրել են գիւղական պատկերը և յաճախ պաշտպանում են ոչ թէ գիւղացիների համայնական, այլ միայն իրենց շահերը:

Յանկալի է լսել այն երկրագործ և աշխատատէր գիւղացիների կարծիքը, որոնք կապուած են հողի հետ, մշակում են այն և ապրում նրանով: Առանձնապէս օգտակար կլինէր ծանօթանալ գիւղական տեղական կարիքների հետ ծխատէր քահանաների միջոցով, որոնք մօտից ճանաչում են այդ կեանքը: Այդ բոլոր անձանց հրաւիրելն ամբողջապէս կախուած է նահանգապետներից, որովհետեւ գիւղական և հողեւորականութեան ներկայացուցիչներն յաճախ մասնակցում են գաւառական դեմստվային ժողովներին»:

Նկեղեցական չամբաւարերը գտնում է, որ հողեւորականութեան մասնակցութիւնը չափազանց հարեւոր է ե այդպիսով կը ըրացուէր այն թերութիւնը, որ թոյլ են տուել գիւղամանեոսական արգիւնաբերութեան նպաստող մասնախմբերը, որոնք կարծես երգուել են ոչ մի հողեւորականի չը հրաւիրել, չընայած, որ վերջիններս դարերից ի վեր գիւղացու հետ են,

Նրանց կեանքովն են ապրում և իրենց շահերով սերտ կապուած են նրանց հետ: Հոգեւորականներն գործի չը հրաւիրեն էլ այն հեռեանքն ունեցու, որ բոլորովին մոռացութեան արուելի զի զայս և կրօնական բարոյական կեանքը. եթէ անգամ կեանքը այդ մասի վերաբերեալ մի քանի հարցերն ի նկատի առնուեցան, օրինակի համար տօնական օրերի թիւը, այդ էլ տեղի ունեցու թերապէս և ոչ գործի պահանջած լըջութեամբ:

Մեր կողմից չենք կարող չը միանալ եկեղեցական համբարներին հետ և չը ցանկալ հոգեւորականներին մասնակցութիւնն այնպիսի մի լուրջ խնդրում, ինչպէս դիւղական կեանքի բարեփոխութեան խնդիրն է: Ընդդէմ լինելով հոգեւորականների կողմից առանձին հարցերի պաշտպանութեան, կը կրկնենք, որ դիւղական պատրաստուած, խելացի և բարեխիղճ հոգեւորականն աւելի մեծ տեղեկութիւններ կարող է աւել նրա կեանքի լաւ և վատ կողմերի և բարեփոխութեան կարեւոր կէտերի մասին, քան աշխարհական որ և է մէկը, միայն լաւ կլինէր, եթէ գիւղացիք իրենք ընտրէին մասնակցութեան արժանի հոգեւորականին և ոչ թէ պատահականօրէն հրաւիրուէին նրանք:

Պետական եկեղեցին դեռ վերջնականապէս չի վճռել այն խնդիրը, թէ հոգեւորականները նշանակովի պէտք է լինին, թէ ժողովրդից ընտրուած: Վարժիւրները բաժանուած են երկու մասի և նրանցից իւրաքանչիւրն իրեն պատճառներ է առաջ բերում իւր սիլլոսները պաշտպանելու: Մէկ կողմը դռնում է, որ դիւղացիք ընդունակ չեն գնահատելու արժանաւոր քահանայացուին և հատկանալու այդ պաշտօնի բոլոր պահանջներին վստիւթիւնը, որ ներկայումս ծխերում բացի տեղական հոգեւորականների զուտիներէն ուրիշ արժանաւոր անձինք չկան մրցակցութեան համար, իսկ եթէ գիւղացիք իրենց միջի դրագէտներէ քահանայացու ընտրելու լինին, նրանք այնպիսի սաղմոսաքաղ կիտաւրապէտ հոգեւորականներ կլինին, որոնց մասին այնքան մեծ էր բազմն ու արատենքը մօտիկ անցեալում: Նրբորդ արդեւքն էլ համարուում է այն, որ մեծամեծ ղեղձումներ տեղի կունենան ընտրութիւնների ժամանակ, ինչպէս այդ վստում է տանուտէրներ, գիւղական դատաւորներ և այլ պաշտօնեաներ ընտրելիս:

Խմբագրութիւնը վերջնականապէս չը միանալով և ոչ մի կողմին, առաջ է բերում նշանաւոր Պրֆիրիոս Եպիսկոպոսի օրագրից մի հատուած 1846 թուի նոյեմբերի 13 ից, որտեղ

արձանադրուած է հեղինակին խօսակցութիւնը Մասկովայի փոխանորդ Յովնէփ Եպիսկոպոսին հետ: Ռուս հրապարակախօսները մինն կարծելով այդ խօսակցութիւնը կարելի է հոշել Եկեղեցական ծրագիր, որը հասունացել է ռուս Եպիսկոպոսի սիրող սրտում և մշակուել նրա զօրեղ և կարող խելքով: Երկու Եպիսկոպոսներն յիշեալ խօսակցութեան ժամանակ քննութեան է առնուել այն խնդիրը, որին ներկայումս նուիրուած է Օրլովի թերթի յօդուածը: Ահա Պօրֆիրիոս Եպիսկոպոսի կարծիքն այդ մասին, որ թէև խիստ է և ծայրահեղ, բայց այնուամենայնիւ արժանի է ուշադրութեան:

«Մեր հոգևորականութիւնը կատար է և ունի կատարյալ կան պոկատութիւններ: Եթէ անգամ նրա շրջանում երևան են գալիս փայլուն ընդունակութիւններ, նրանց ոյժը թուլանում է սահմանափակ կրթութեամբ և մարդկային ոգուն մը որոշ ուղղութիւն տալու՝ դէպի զանգակաւաններն ուղղելու ջանքերով: Թեմական դպրոցներն և հոգ. ճեմարաններն դատարարակները սակաւակիւթ են և թմրած, իո՞չ նշանցից եռանդոտ և աւելի ազատամիտներն աշակերտներն տալիս են սուտ (կեղծ) դիտութեան սողմներ և սպանում նրանց մէջ բարեպաշտ մայրերի ձեռքով պատուատած հաւատը: Ով որ ընտօն ճարտասան է, նա շնորհիւ դպրոցական ձեերն և կանոններն ճնշման, կամ ոչնչանում է և կամ մեծ աղքեցութիւն չի ունենում հասարակութեան վրայ, որին կարելի է ոգևորել, յաճախել և փրկել ոչ թէ արհեստական ճոռօմարանութեամբ և ձեերով, այլ բնական, կենդանի և կրակոտ խօսքով... խելացի, սրտից բխած և այնպիսի քարոզով, որի մէջ լսում է մարդկային սրտեր ճանաչելու խորին զիտութիւնն ու հասարակութեան հոգևոր կարիքները: Իսկ մեր հասարակութիւնից կտրուած թեմականներն ու ճեմարանականները միթէ այդպիսի դիտութիւն ունին:

Գրիտանէական եկեղեցին երբէք ղեւատկան կատար չի ունեցել: Այդ եկեղեցու սուրբ հայրերն ու մեծ ուսուցիչները՝ Գիտնիսիոս Արեւադապցին, Իզնապիոս Աստուածակիրը, Գիտնիսիոս Աղէքսանդրացին, Տէրատիլիանոսը, Կիպրիանոսը, Օհան Ոսկեբերանը, Բարսեղ Մեծը, Գրիգոր Աստուածաբանը, Աւդուտիանոսը և այլն ոչ քահանայապարմ են եղել և ոչ էլ իրենց հայրերիցն են ժառանգել բեմն ու ամբիսները: Նիկողայոս Աբանչեւադործը, Սպիրիդոն Տրիմիֆուսապցին, Ղուկիանոս քահանան ու մարտիրոսը այնպիսի ճեմարաններում չեն սովորել, ինչպէս որ մերոնք են: Զէ՛ որ ռուսաց եկեղեցին դպրոցներ հիմնելուց

առաջ էլ է քահանաներ և եպիսկոպոսներ ունեցել: Բայց Աստուած սրտեղկեց էր զնում նրանց գրուանի վրայ աշխարհին լոյս առաջնու: Աշխարհական ընտանիքներէ:

«Երբ պրոսուլու քրիստոնեայք՝ ոչ թէ իրենք են ընտրում իրենց հոգեւորականներին, այլ անտարբեր կերպով ընդունում են նրանց տէրութեան զատակարգի միջեց, որոնց հոգեւոր պահասութիւններն յայտնի է նրանց. և երբ նրանք տեսնում են իրենց հոգեւորականներէ հետ միայն այն ժամերին, երբ հարկաւոր է բուրվառն ու ցողիչը, ձէթն ու գերեզմանի բահը, այդ ժամանակ նրանք կորցնում են իրենց կարեւոր իմաստուն և սուրբ հոգեւոր առաջնորդներին ճանաչելու ընդունակութիւնը, իսկ այդ ընդունակութիւնն ու շնորհքը հին եկեղեցին ունէր և նրանով էլ առաջնորդում էր:

«Ամբըստիս Մեղիօշանացին — զինուոր — նահանգապետ էր, բայց ժողովուրդը նրա մէջ ճանաչեց առաջնորդի՝ դէպի երկինք և չը սխալուեց: Բարեպաշտ Յուստինիանը կոմս Եփրեմին ուղարկեց վերաշինելու Անտիոքի երկրաշարժից կործանուած պարիսպները, իսկ այնտեղի քրիստոնեայք ճանաչեցին նրա մէջ ուսուցիչ և ուրբ հալիւ լինելու ընդունակութիւնն և եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացրին: Յաւում եմ, որ այդ ըմբռնողութիւնը կարել է մեղանում»:

Երբ նայն խօսակցութեան մէջ Պորֆիրիոս եպիսկոպոսը նկատել է, որ քահանայ պէտք է ընտրել աղնիւ, միջոցների տէր՝ զբաղէտ գիւղացիներից և քաղաքացիներից, որբազան Յովսէփը պատասխանել է. «Շատ դեղեցիկ բայց դպրանոցաւարաններն աւելի են կրթուած, քան թէ ձեր զբաղէտ գիւղացիք. հետեւապէս և աւելի արժանի են եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան համար» «Սրբազան», եկեղեցւոյ պաշտօնէութեան արժանի են ոչ թէ զուգոյ ծնծղայք, այլ այնպիսի քրիստոնեայք, որոնց հաւատը, բարեպաշտութիւնն ու առաքինի կեանքն ամեն տեսակ քարոզից էլ բարձր է»:

Վերոյգրեալից երևում է, որ դեռ մեղանից 50—60 տարի առաջ պրոսուլու — եկեղեցւոյ եպիսկոպոսներից տմենալուերն ընտրութեան կողմնակից են եղել: Բայց մինչև օրս էլ ռուսական եկեղեցւոյ պաշտօնեաները բոլորն էլ նշանակովի են: Հոգեւորականների ընտրական սկզբունքը եկեղեցին ընդունել է դեռ առաքեալներից և մեր եկեղեցին շարունակում է այդ մինչև մեր օրերը: Բայց ցաւօք որտի պէտք է ասենք, որ մեր ժողովրդի այդ գեղեցիկ իրաւունքն ի չարն են գործ դնում գիւղի բռնակցներն ու օղեպաշտներն, որոնք վաղուց են իրենց դրա-

ցիւնների և եղբայրների իրաւունքն ու աշխատանքն իրենց ծառայեցնում: Իսկ որ դպրանոցը, կանոնաւոր դպրանոցը և խնայի տարուած ուսումն ու կրթութիւնը աւելի ընդունակ են իրօք անձնուէր և առաքելի վերնուորներ պատրաստելու եկեղեցու համար, դրանում կասկած չկայ: Այդ բանի համար հարկաւոր է դատականքել ոչ թէ տասնեակ մեծանուն կրօնական առարկաներ, այլ Աւետարան, Աւետարան և միմիայն Աւետարան՝ առանց վերլիստիայութիւնների՝ իւր ամբողջ պարզութեամբ:

— Լրագիրներն հաղորդեցին, որ մեծ պատի սկզբից ծխական քահանաներից միքանիսը հրաման ստացան իրենց թեմական իշխանութիւնից՝ խտիւհ հետեւելու, որ եկեղեցական—ծխական ուսումնարանների ուսուցիչներն և աշակերտները չը համարձակուին պատուց օրերին ուսեաց կերակուրն ուտել:

Շրջաբերական հրամանն յիշեցնում էր, որ ղեթ միանգամ պատը լուծող ուսուցիչները կարձակուին պաշտօնից և այլ ևս չեն ընդունուիլ նոյն իսկ հագեւոր պաշտօններում: Այսպիսի կարգադրութիւնն ի միջի այլոց եղել էր և Եւրասիական նահանգում, որտեղ նոյն լրագիրների ասելով՝ Սիմեոնովսկի անունով մի քահանան յայտնել էր դպրոցական խորհրդին, որ իրեն հրահրութեան յանձնուած շրջանում ուսուցիչներն ու վարժուհիները չը թոյլատրուած օրերին պատեն ուտում:

Կասկած չկայ, որ դպրոցական խորհրդի շրջաբերական ծխական—եկեղեցական դպրոցների վրայ հսկող քահանաների համար մի անուպատելի բան եղաւ: Յայտնի է, որ մեծ պատը քահանայի համար և մեծ աշխատանքի շրջանն է. Ժամերգութեան աւագութիւնը, խոստովանութիւնների և հաղորդութիւնների ահագին բաղմութիւնն՝ առանց այդ էլ յոգնեցնում է իւրաքանչիւր քահանային. իսկ այս կարգադրութեամբ մի մեծ ծանրութիւն էր բարդւում քահանայի վրայ՝ ուսուցիչներին և վարժուհիներին վրայ հսկելու գործը. մանաւանդ, որ այդ նոր պարտականութիւնն ուղղակի անիրագործելի էր: Քահանան ինչպէս պէտք է հսկէր, որ ուսուցիչը պատ չուտէր, նա հօ ամսաններն էլ չը պէտք է զննութեան ենթարկէր: Աշակերտների մասին խօսելը՝ որ միանգամայն անհնար է: Հէնց միայն նոյնաց թիւն ի նկատի ունենալով՝ որ և է հսկողութեան միաքն անգամ անիրագործելի է: Այլապէս քահանան հարկադրուած պէտք է լինէր նոյն իսկ ղեկավարական վառարաններն ու դերձիկներին քննութեան ենթարկելու, իսկ վերջիններս, ինչպէս յայտնի է, բաժնադանց խորամանկ են և նրանց բռնելը հեշտ գործ չէ:

Այդպիսով ետրապաւի բարի գիտաւորութիւններն այն հետեանքը կունենան, որ առանց այն էլ նախանձելի կեանք չունեցող գիւղական հոգեորականներին զուր տեղը կըսկսեն մեղադրել և յանդիմանել նաեւ աւելորդ և անտեղի դանդաւաների համար, օր մի տեղ ուսուցչին կը հեռացնեն հարրեցուծեան պատճառով, իսկ նա կը յայտարարի, որ քահանայի դաւաճանութիւնն է նրան հեռացնելու պատճառը: Մի և նոյն ժամանակ պէտք է ի նկատի ունենալ, որ վերահսկողութեան իրաւունքը տեղիք կըտայ բազմաթիւ գեղծումների և իբր անձնական հաշիւներ մաքրելու միջոց կժառայել»:

Գրիտոնէական պարտաւորութիւններն անթերի կատարելը, ինչպէս և պահեցողութիւնը, պէտք է հիմնուած լինին համոզմունքի վրայ, պէտք է ի ներքուստ բխեն և ոչ թէ աւելիք և հեռեանք լինին հսկողութեան և շրջաբերականների: Համոզեցէք, հասկացրէք պահեցողութեան հիմքն և նշանակութիւնը և հաւատաւորացած եղէք որ մարդիկ կըզդուին կենդանիներ միտն իբրեւ կերակուր գործածելուց:

ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Գերմանական կայսեր քաղաքականութիւնը կրօնէի իրեն նպատակները գործիք դարձնելու՝ վաղուց յայտնի է նրա կատարած մի քանի ճանապարհորդութիւններից դէպի Իտալիա և Երուսաղէմ: Վճռելով օգուտ քաղել այն բոլոր տարրերից և դէպքերից, որոնք կարող են օգտակար լինել գերմանական դոմինիոններին, կայսրը՝ բողոքական երկիրների կայսրը, միշտ էլ աշխատել է պաշտպան հանդիսանալ Արեւելքում կաթոլիկութեան և թուրքացիներին Պաւստիական հեղինակութիւնն ու վարկը կաթոլիկութիւն պաշտպանելու գործում: Նորութիւն չէ այն երեւոյթը, որ Եւրոպական իշխանութիւններն երբեք առիթը ձեռքից չեն բաց թողել եկեղեցին իրենց քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու: Պաւստիական է, որ կռիւ է սկսել կաթոլիկ միաբանութիւնների դէմ և հետզհետէ զրկում է նրանց կրթական գործունէութեան մէջ ունեցած ազդեցիկ մասնակցութիւնից: Գերմանիան յատկապէս այս դէպքից էլ օգուտ քաղել կամենալով, անցեալ ամսին ընդունեց մի օրէնք, որով թոյլատրեց եղուիսներին մուտքը Գերմանիա: Անշուշտ Գերմանիայի այս քայլը մեծ նշանակութիւն կունենայ ջերմեռանդ կաթոլիկների համար և այ-

սուհեաւ նրանք աւելի գերմանիայի կողմ կը կոխեն զարձնել իրենց հայեացքները, քան թէ դէպի Ֆրանսիան, որը շատուցեց յայտնել, որ անսովոր ինչ պահում իւր քաղաքականութիւնը Ֆրանսիայից դուրս եղած կաթոլիկներէ վերաբերութեամբ և խոստովանեց, որ արեւելքում Ֆրանսիական ազդեցութիւնը տարածելու գործում կաթոլիկ միսսիոներն և դպրոցներն ահա զին դեր են կատարելք։ Այսուս ոչ եկեղեցին էլ սկսել է աւելի շուտ քաղաքական նպատակներն ծառայել, քան Աւետարանի ճշմարիտ սկզբունքներն։

— Ֆրանսիական կառավարութեան հակակաթոլիկական ուղղութիւնն արտայայտուեց վերջերս և մի անսովոր կարգադրութեամբ, դատարաններից հանեցին Փրիշի խաչելութեան պատկերն ու խաչը։

Այս առթիւ կարգինալ Ռիշարն հետեւաւ շրջաբերական նամակ է ուղարկել բոլոր քահանաներին. —

Պարոն Ալլըէ (քահանայ)․ Եթէ զգացմունքով լցուեց մեր սիրտն, երբ Փրիշի սուրբ յարութեան ասին իմացանք, որ դատարաններից արտաքուստ են խաչելութեան պատկերը։

Խաչը քրիստոնէական նշան է (հանգանակն է)։

Նրկար դարերի ընթացքում քաղաքակրթ ազգերը խոնարհուում էին նրա առաջ՝ որպէս կրօնական ազգային նշանի առաջ։

Ֆրանսիան քրիստոնեայ—կաթոլիկ երկիր է։ Նա ցնցուած է. նա զգում է անյաղթելի մի կարիք դիմելու՝ Աստուծուն և ապացուցանելու իրեն, որ դեռ նրա մէջ չի մեռել հաւատը։

Լինում են հանդիսաւոր վայրկեաններ, երբ քրիստոնէի խիղճը վրդովւում է՝ իր համոզմունքներն ու ամենալուս յոյսերն անպատուած նկատելով։ Այդպիսի դէպքերում պէտք է հանդուստացնել խիղճն և արեանալ։ Մարդուս բոլէապէս վրդովուած միտքը հանգստութիւն է գտնում յիշելով, որ Աստուած միշտ ներում է մեղքերը, պարգևում եռանդ և խաղաղութիւն՝ զանազան հակառական խնդիրներ լուծելու՝ գործում։

Ողորմածութեան աղօթքում, որն ուղղում ենք երկինք ներողութեան և դթութեան համար դէպի այն անձինք, որոնք վիրաւորել են ամենասուրբ զգացմունքներ, աղաչում ենք դարձնել մոլորուած սրտերը դէպի ճշմարտութեան ուղին, մենք պարտաւոր ենք արձագանք տալ քրիստոնէական և Ֆրանսիական հոգիներին ներկայումս և նրանց համար որոշել հէնց այդ ահաւաղ աղօթքներ։

Այս պատճառաւ մօտակայ կիւրակէ՛ որը բոլոր եկեղեցիներն

բում հարգալ *Miserere* աղօթքը *Tantum ergo*-ից առաջ և այդ աղօթքից յետոյ երկոց կրկնել «*Cor. Jesu socraissimum miserere nobis* և *Cor. Moriae Immaculatum*» Ընդունեցէք յարգելի տէր հայր հաւտաւ խորին անձնուիրութեանս Տեառն մերում:

Մենք չենք խօսում հատարուած տխուր դէպքի մասին, որն աւելի մեծ ցաւ պէտք է ազդի քրիստոնէի սրտին, եթէ այդ քայլն ուղղուած է հաւատոյ և ոչ միայն պատկերներէ դէմ, այլ մեղ հիացնում է հարգինալի պարզ և անպաճոյճ լէզուն և իշխանական յոխորտանքից, հակաքրիստոնէական՝ ոտականական դարձումներից աղաա շրջաբերականը: Խորին կերպով հաւատում ենք, որ երբ ու հարգինալի և նրա քահանայից դարձն էլ նոյնքան աւետարանական կը դառնայ, Ֆրանսիայում ուրիշ տեսակ վարմունք ու երևոյթներ կը տեսնենք:

— Մարտի 18-ին, երբ հարգինալներ խումբը շնորհաւոքում էր պապին նրա անուանակոչութեան տօնի առթիւ, Պիոս պապը ճառ արտասանեց, որի մէջ շեշտեց Ֆրանսիայում տեղի ունեցող տխուր դէպքերն վրայ. շեշտեց միաբանութիւններէ վերաբերեալ վերջին օրէնքը, մինչդեռ այդ միաբանութիւնները եկեղեցու փառքն են եղել և հայրենիքի պարճանք յիշեց այդ օրէնքն վառ հետեանքներն ու ասաց հետեւեալը. — Մենք ողբում և խորապէս դատապարտում ենք այդ խտուրթիւնը, որն էականապէս հակառակ է քրիստոնէական ոգուն, երկրի հիմնական օրէնքներին, հաժմով եկեղեցու անխղիւ իրաւանց և նոյնիսկ քաղաքակրթութեան կանոններին, որն արգելում է ընկճել խաղաղ քաղաքացիներին՝ որոնք քրիստոնէական դատարարականութեան նուիրուած, երբէք չեն խուսափում կրելու այն բոլոր պարտաւորութիւնները, որպիսիք կրում են և ուրիշները: Պապի այս խօսքերը, որոնք իրենց վճռական եղանակով չափազանց տարբերում են Լեոն XIII. պապի չափաւոր ճառերից, մեծ ապաւորութիւն թողին նախադրութեան պաշտպան Ֆրանսիական միամուլի վրայ և նրանց մէջ լոյս տեսան յօգուածներ, որոնցով մեղադրում էին պապին և առաջարկում էին խղել պապական գահի հետ ունեցած յարաբերութիւնները, որովհետեւ նա միջամտել է Ֆրանսիական ներքին գործերին: Սակայն լրացիւններում լոյս տեսած այն լուրերը, թէ Վատիկանի Ֆրանսիական դեսպանը եռանդաբեր բողոքել է պապի ճառի դէմ, չի արդարանում և *Osserratore Romano* թերթն անստոյգ է համարում այդ:

Ներկայ պապը Լևոն XIII ի ոխածնների շարունակող է ուս-
ղում հանդիսանալ ի թիւս այլոց՝ նաև Բիբլիական գիտութեան
գործում: Լևոն XIII ն այդ նպատակաւ յատուկ Բիբլիական մաս-
նաժողով էր հաստատել, որի ներկայացուցիչներն ներկայ պապն
ընդունեց լիեարժանութիւն 26-ին և մասնաւոր շնորհքով նոր խնդրի
վրայ՝ որ նրանք պէտք է աշխատեն պատրաստել կաթոլիկ զբո-
ւոյնների համար սուրբ գրքի ուսուցիչներ:

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս տարի լրացաւ «Բրիտանական և արտասահմանեան
Բիբլիական նշանաւոր ընկերութեան 100ամեակը (1804 թ մարտի
7-ին հիմնուած)» Խոնդոնում Մարտի 4-ից մինչև 9ը տօնուով էր
«բիբլիական շաբաթը» յօբելէնական տօների մի երկար շարք էր
այդ՝ յատուկ պաշտամունքով, որը տեղի ունեցաւ Թագակիր ան-
ձերի և նրանց ընտանիքի անդամների ներկայութեամբ՝ զանա-
նազան ժողովներով ու ցուցարար համախմբումներով ի պատիւ
այդ ընկերութեան: Այդ համախմբումների ժամանակ նշանաւոր
էր մանկական ժողովը, որին ներկայ էին 12 հազար մանուկներ:
Համարեա ամբողջ բողոքական աշխարհը, որ հանդիսանում է
«Բիբլիական» քրիստոնէութիւն, միացաւ այդ ընկերութեան
հարիւրամեակի տօնախմբութեան. ընկերութեան, որն իւր
զոյութեան ընթացքում ահագին ջանք է գործ դրել Աստուա-
ծաշունչը տարածելու և բիբլիական միւս ընկերութիւններին
իբրև հիմունք ծառայել: Մարտի 6-ը որոշուած էր տօնել բողո-
քական բոլոր եկեղեցիներում իբրև «բիբլիական կիւրտիէ»:
Կաթոլիկներն իհարկէ այս հանդէսներից հեռու էին պահում իրենց
և նոյն իսկ անգլիացիներն մէջն էլ կատկածներ էին առաջ դա-
շիւ հիկեղեցու պաշտօնական մասնակցութեան վերաբերութեամբ:
Մասնաւոր էին լինում այն հանգամանքի վրայ, որ առանց
մեկնութիւնների և ծանօթութիւնների իւրաքանչիւր ազգի մայ-
րենի լեզուով Աստուածաշունչ տարածելու գործին նուիրուած
ընկերութիւնը — իւր այդ նպատակն իրագործում է բողոքական
ոգով: Որ նրա ներկայացուցիչները (colporteurs), հախառակ իրենց
արուած հրահանգի՝ Աստուածաշունչը տարածում են երբեմն
հակակեղեցական քարոզներով, մանաւանդ կաթոլիկ երկրնե-
րում, «քրիստոնէաներին աւետարանական դարձնելով» և նրանց
եկեղեցուց անջատելով: Այս բանով էին բացատրում կաթոլիկ

հոգևորականները ձեռնադրութիւնը: Այդ ընկերութեան բողոքական և ծայրահեղ վերափոխական ոգին արտայայտուած է այն բանում, որ նրանք իրենց Աստուածաշնչից արտաբոլում են ոչ կանոնական զրքերը, որոնք յարգուած են և Անգլիական եկեղեցու կողմից: Ահա այդ բանի համար էլ անկարելի համարուեց ներկայացնել ընկերութեան Աստուածաշունչը էդուարդ VII-ի Թարգմանութեան ժամանակ՝ նրա եկեղեցական չըլնելու պատճառով: Ընկերութեան գործունէութեան այդ կողմը շարժում է ոչ միայն Անգլիական եկեղեցու անդամներէ, այլև բողոքականներէ ղեկավարութիւնը: Սակայն ամենքն էլ ընդունում են այն մեծ ծառայութիւնը, որ արել է ընկերութիւնն հէնց Աստուածաշնչի Թարգմանութեան գործում: Ամբողջ մի դար ընկերութիւնն աշխատել է այդ ղեկավարին գործի վրայ և հասել մեծամեծ հետեանքների:

Այդ ընկերութեան սկիզբն առնելու ժամանակ Աստուածաշունչը նոյն իսկ 50 լեզուով անգամ Թարգմանուած չէր: Հարիւր տարուց յետոյ այդ ընկերութեան ջանքերով ամբողջ Աստուածաշունչը Թարգմանուած է 97 լեզուների. նոյնքան լեզուներով Թարգմանուած է Նոր-կտակարանը, վերջապէս մէկ կամ մի քանի զրքեր Թարգմանուած են 180 լեզուներէ, այնպէս որ այժմս Սուրբ գիրքը մասնակի կամ ամբողջութեամբ Թարգմանուած է աւելի քան 370 լեզուներէ: Ընկերութիւնն իւր գոյութեան ընթացքում տարածել է ո. գերքը 180 միլիոն օրինակից աւելի: Չընայած այդ բոլորին՝ ընկերութիւնը դեռ մեծ գործ ունի անելու: Դեռ 450 միլիոն մարդիկ չզննին իրենց լեզուով Թարգմանած Աստուածաշունչը և դեռ 108 լեզուով կամ բարբառով Թարգմանուած չէ նրա և ոչ մի գլուխը: Իւր գոյութեան երկրորդ դարում ընկերութիւնը մատուցել է մեծացնել իւր հիմնական զբամաղլուխն և հասցնել այն 2 1/2 միլիոն ռուբլու, որով և յոյս ունի լրացնելու վերոյիշեալ կարեքները:

ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԵԿԵՂԵՑԻ

Պօլսում որտի պայթիւնից վախճանուել է հայ կաթողիկոսները «Պատրիարք և կաթողիկոս տանն Կիլիկիոյ» Էմանուէլեան արքեպիսկոպոսը: Տարաբաղդաբար շատ քիչ բան գիտենք հայր Էմանուէլեանի գործունէութեան մասին, բայց այն հան-

գամանքը, որ նրա օրօք տեղի չունեցան Աղարեանի պատերազմութեան ժամանակուայ հայ ժողովրդին բաժան միութիւններ պատկերացնելու փորձերը և երբէք ընդհանուր հայութեան օգտին ընդդէմ ոչ մի կարգադրութիւն տեղի չունեցաւ և շրջաբերական չըհրատարակուեց, հէնց միայն այդ երեոյթը բաւական է իբրև նրա անուրանալի բարեմասնութիւն ընդունելու: Բաժանելով հայ կաթողիկ համայնքի վեշաք, կա՛ղօթէնք Արարչին յաւիտենից, որ արժանաւոր հովիւ և պատրիարք յարուցանի մեր հայ կաթողիկ եղբայրներին:

— Ինչպէս հաղորդում են Presse Associée դորժակալութեան, Վատիկանը իտալական բոլոր կղերական թերթերին գաղանի շրջաբերական հրահանգ է ուղարկել բացարձակ լռութիւն պահպանելու այն բոլոր հանդէսներն մասին, որոնք Փրանսիական հառարակապէտութեան նախագահ Լուբէի Իտալիա դալու ժամանակ տեղի կունենան: Նախագահն, ինչպէս յայտնի է, Իտալիա է գնում այնտեղի տրքայական զոյղին փոխադրելութեան:

Գորժակալութեան տեղեկութիւններին նայելով, իտալական կաթողիկները նախագահի Իտալիա գտնուած ժամանակ մտադիր են հակացոյցեր անելու, որով ցանկանում են արտաշայտել իրենց բողոքն ու դժգոհութիւնը Փրանսիական կառավարութեան հակաեկեղեցական ուղղութեան համար:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ՎՄՄԱՆՈՒՂ ԿԱՆՏ

(Մահուան հարիւրամեակի առթիւ):

Բացի մի քանի բնական աշխարհադրական յօդուածներէց, տիեզերաբանական պարտպմունքների արդիւնք է և կարևոր նորագրական դորժունէութեան համար 1775 թ. լոյս տեսած շարադրութիւնը — «Բնդհանուր բնական պատմութիւն եւ երկնքի տեսութիւն

կամ թիեզերելի կազմութեան եւ մեքենայական ծագման բացառութիւն հիմնուած Նիւտոնի սկզբունքներէ հիման վերայ: Այս շարադրութիւնը նուիրուած էր Ֆրիդրիխ Բ. կայսեր և լոյս տեսաւ առանց հեղինակի անուան: Մասամբ հրատարակչի սեանկացման պատճառով, սկզբներում աննկատելի մնաց գրեթէ, և ուշ միայն արժանացաւ պատշաճաւոր ուշադրութեան: Որ Կանտը ինքն իւր այս հեղինա, կութեան մեծ նշանակութիւն է տուել, երևում է այն համադմանքից, որ նա երկու անգամ անոր բովանդակութեան զխաւար մասերը քաղուածօրէն կրէնել է: Այս հեղինակութեամբ Կանտը նպատակ է ունեցել ծագումաբանօրէն (genetisch) տիեզերքի և առանձնապէս մեր մտորակային համակարգութեան կազմութիւնը բացատրել զուտ բնագիտական սկզբունքներով: Կանտը սկսում է հէնց այն կէտից, որի վերայ կանգ էր առել 'Նիւտոնը' համակարգութեան կարգաւորութիւնը Աստծուն վերագրելով: Կանտը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս են ծագում և չքանում յաւիտեական շրջանառութեան մէջ (kreislauf, круговоротъ) տիեզերական համակարգութիւնները չորհիւ բնական ուժերի ներքին (immanente) գործունէութեան և Նիւտոնի հակառակ գալիս է այն եզրակացութեան, որ այս բոլորը բացատրելու համար անհրաժեշտ չէ Աստուծոյ մատը և ոչ էլ կարեւոր Բոլորովին իրաւացի են առարկութիւններ այն բաւականին տարածուած կարծիքի դէմ, թէ Կանտի հայեացքները մօտ են Լապլասի աւելի ուշ ժամանակ տուած տեսութեան, որի համաձայն մոլորակները առաջ են գալիս՝ լրագործելով կենտրոնական մարմնից, վերջինս սղմուելու ժամանակ: Կանտը յամենայն դէպս մօտ է մնում տիեզերքի ծագման վերաբերեալ հին տեսութիւններին (Լուիլիցիան նորան չատ ծանօթ մի հեղինակ էր), միայն այն տարբերութեամբ, որ Կանտը իւր հայեացքների հիմքում զետեղում է Նիւտոնի ձգողականութեան օրէնքը և արդի տատարաշխութիւնը: Ընդհանրապէս գովասանքի արժանի է ոչ այնքան նորա հետազօտութեան ճշտութիւնը, որքան կենդանի, թափանցող, նոյն իսկ ֆանտաստիկ գուշակութիւնների համադրեալութեան այն ուժը, որով նա հաւանապատում ենթադրութիւններ է անում, հիպոթեզներ տալիս տիեզերաբանական գործողութիւնների նկատմամբ:

Ուշադրութեան արժանի է նորա այդ հեղինակութեան նախաբանում արտայայտած կարծիքը բնական դիտութիւնների և կրօնի յարաբերութեան մասին: Արօնը ոչ մի կտրիք չունի բնութեան և Լուիլիցիների մեքենայական բացատրման սահման դնելու, և հէնց այդ դատ մեքենայական բացատրութեան հնարաւորութիւնն ապացոյց է բնութեան լոլոր տարրերի նպատակայարմարութեան: Ընդհակառակը նա զգուշացնում է ամեն մի առանձին երևոյթ Աստուծոյ մասնակի

նորատառներով բացատրելուց, որովհետեւ այդ միայն «ծուլամիտ փիլիսոփայութեան սիրած միջոցներէց մէկնէ՝ բռն թղիտութիւնը բարեպաշտութեան դիմակի տակ ծածկելու համար»։ Այդ միջոցն ի միաս հաւատի է ծառայում, որովհետեւ երեւոյթի առաջիկայ բնական ըստ ցատրութիւնը նորատում է բնագէտի յաղթանակը։

Այստեղ արդէն մի ակնարկ է ամփոփուած այն դադարի մասին, որ համարագորէն (систематическі) զարգացել է քննադատական փիլիսոփայութեան մէջ, այն է բնագիտութիւնը և կրօնական հաւատը միանգամայն անտարբեր են միմեանց նկատմամբ, ուստի և ոչոք է կատարելապէս անջատուին միմեանցից։ Այդ երկուսի չփոխելը բնագիտա-աստուածաբանութեան (физикотеология) մէջ հաւատարապէս կտրտաբեր նշանակութիւն ունի, ինչպէս դիտութեան՝ այնպէս էլ հատուց համար։ Թէ ինչ բարիք էր մատուցանում սորանով Կանոն ժամանակակիցներին, կարելի է հասկանալ կրօնի և գիտութեան միմեանց վերաբերմամբ բռնած թշնամական դիրքին աւելի մօտիկ ծանօթանալուց յետոյ, պատմական հին շրջաններէց սկսած՝ կրօնը ձգտում էր բնութեան ամենաաննշան երեւոյթից սկսած մինչև տիեզերաբանական ամենամեծ երեւոյթ՝ իւր սկզբունքներով բացատրելու։ Կրօնից քիչ յետոյ հանդէս եկաւ գիտութիւնը և որոշ յաջողութիւններ ունենալուց յետոյ, սկսեց ամեն ինչ իւր սկզբունքներով բացատրել և բացարձակ կերպով պահանջել կրօնի և հաւատոյ ոչնչացումը, մինչդեռ սիրար չէր կարող հրաժարուել հաւատից, մանաւանդ որ պիտիզմը ըստ ամենայնի նպատակ էր գերմանական սրտերում կրօնի խորը աշխատաւորման։ Կանոն հանեց նոցա այս անելանելի միձակից իւր այն միանգամայն նոր փիլիսոփայական տեսութեամբ, թէ կայ զգայական աշխարհ, կայ նաև գերզգայական աշխարհ, մարդս օժտուած է այդ երկու աշխարհին էլ հասու լինելու կարողութեամբ, սակայն իւրաքանչիւրին իրեն յատուկ միջոցներով։ Հպեաք է չփոխել ոչ այդ երկու տարբեր աշխարհները, որոնցից մէկը մեռին չի խաղաղում։ և ոչ էլ այդ աշխարհները բմբւնելի կացութեան վրայ միջոցները։ Այսպիսով Կանոն աւտաբանեց կրօնը գիտութեան միջից և գիտութիւնը կրօնի միջից։ Հաղարաւոր սրտեր լցուեցան ջերմ երախտագիտական զգացմունքով դէպի Կանոն՝ նորա մատուցած այս ծառայութեան համար։ Կանոնի փիլիսոփայութիւնը նոցա այժմ հնարաւորութիւն էր տալիս թէ ջերմ հաւատացող լինելու և թէ կտրուամիտ դիմեալան։ Սակայն այս ուղղութիւնը մատամբ հակառակ հետեանք էլ ունեցաւ։ Մինչև այդ ժամանակ տիրող երկու հակառակ կողմից էլ նա միզազրուեցաւ ուրացութեան մէջ, մէկը նորան կրօնական սկզբունքների դաւաճան էր համարում, միւսը գիտութեան, իսկ որ առանձնապէս

խիտ և նեղ հաւատացող մարդկանց այս վարդապետութիւնը երկիւղ էր պատճառում, այդ երևում է Կանախի և իւր հին ուսուցիչ ու հովանաւոր Շուլցի մէջ անդի ունեցած հետեւեալ դիպումներից. Շուլցը նախ քան թափուր մնացած ամբիոնի համար միջնորդելը, կանչեց նորան իւր մօտ և հետեւեալ խօսքերով զիմաւորեց. «Վախենում էք դուք Աստուծուց թէ ոչ»: Միայն Կանախի դրական պատասխանից յետոյ միջնորդեց նորա համար:

Վաթուկական թուականներից Կանախի մտածողութեան մէջ նկատելի յեղաշրջում է տեղի ունենում, որ կարելի է և Սոկրատեսն անուանել:

Ներքին աշխարհը — Մարդաբանական-բարոյագիտական հարցերի շրջանը առաջնակարգ տեղ է զբաղում նորո մտածողութեան մէջ ի վնաս մաթեմատիկական-բնագիտականի և սխոլաստիկ բնագոյնի: Այս շրջանում Կանախի իւր անձնական զարգացումը կախումն ունի դարու ընդհանուր յառաջագիմութիւնից: Այդ այն ժամանակն էր, երբ գերմանական ազգի ոգին, երկարատե լեռարդիական քնից դարձնած, զարմանալի արագութեամբ վերածնունդ էր մինոր հարուստ կեանքի համար. այդ ժամանակ սկսեց իւր դործունէութիւնը Լեսսինգը. որպէս հնացած գիտութիւն, սխոլաստիկ աստուածաբան և բնագոյնագէտ դոգմատիկներ ղ վէճերը արհամարհանքի էին ևրթարկում: Ազատութեւս սխոլաստիկ մեկնաբանութիւնների դպրոցական պատեանից և օգտուելով գերմանական լեզուից, փիլիսոփայութիւնը ձգտում էր ընդհանուր ուսման վրայ ուղեցնելուն ձեռք բերելու: Ակսում է ազգի հառարակական կեանքը կազմակերպուիլ. Պրիդրիխի և Յոլսէփի դարում՝ դէպի նոր գեղեցիկ դրականութիւնը տածած հետաքրքրութեան հետ՝ սկսում է նաև կրթութեւս դասակարգերի մէջ քաղաքական ինքնագիտակցութիւնը զարթեւիլ: Այս բոլորի վերայ աւելանում է և այն, որ արեւմտաքից նորանոր հովիւր են մուտք դործում. անգլիական փիլիսոփայութիւնն ու գրականութիւնը ազդեցութիւն են ձեռք բերում. ամենից աւելի կարգացում է Շէֆսթրիւրի, ապա Իւմ և ամենից առաջ նորա «Փորձերը» որ մի գրութեւս է հոգուն վերաբերեալ գիտութեան մասին: Քրանսխաղի հեղինակներից Վոլտերի հետ միասին առաջնակարգ նշանակութիւն են ստանում Մօնտեսքիւօ և Ռուսսօն:

(Շարունակելի).

ՅԱՌԱՋԱՂԻՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹԻՒՆԸ

Մատաղ սերունդի դաստիարակութեան խնդիրը ամեն տեղ և ամեն ժամանակ քննութեան առարկայ է եղել, որովհետեւ կեանքը փոփոխուելով, գիտութիւնները հսկայական քայլերով առաջ գնալով միշտ էլ կարիք է գլուցուել փոխելու նաեւ դաստիարակութեան ձեւերը՝ ուղիղ և ճիշտ հիմքերի վերայ գնելու այդ կարեւոր գործը. դաստիարակութեան խնդիրը այնպիսի սերտ կապերով է չափազանցած գիտութեան հետ, որ առանց վերջինից օգուտ չունենալու մնալով ու անկենդան կըմնայ դաստիարակութիւնը և կամ կը պատրաստէ այնպիսի սերունդ, որն անբնգունակ ու անպատրաստ կրկին ժամանակի հետ ընթանալու և նա կը դատապարտուի անպայման կորչոտեան: Բայց բուսական չէ միայն յառաջադիմող գիտութիւններից պաշար վերցնել և նորան միշտ հետեւել, կարեւոր է նաեւ հիմնաւորապէս իմանալ թէ՛ արդեօք ինչպէս ոլէօք է դաստիարակել ու առաջնորդել մատաղ սերունդը, որ նորա ձեւը բերածը չմնայ մնալով և կամ այնպիսի դաստիարակներ չյառաջացնէ երիտասարդների մէջ, որոնք խորթ լինին կեանքի համար և կամ սրանց իրականացնելու համար անպատրաստ ու անկարող լինին նոքա: Այլ է երիտասարդները կեանք են գուրս դալիս մեծամտութեւ լի վառվռուն զգացմունքներով, գեղեցիկ դադափառներով ու ձգտումներով, եթէ նոքա սրտով ցանկանում են որ և է կերպով հասարակական կեանքը գէղի լուր բարեփոխել, բայց չեն կարողանում իրագործել իրանց այդ փափաղները և փայփայած իդիալները մնում են լոկ իրրե իդիալներ, այդ պիտի վերագրել նոցա ստացած կրթութեան պակասաւոր կողմերին և (կամ ուղիղ հասկացած չլինելով կեանքի բուն նպատակը) նոցա թիւր ըմբռնողութեան:

Ասում են, որ մարդու հատակի մէջ «կեանքի արշալուսից աւելի կարճ ժամանակ չկայ»*), դա երիտասարդութիւնն է, երբ հոգին լի է լինում գեղեցիկ ձգտումներով գէղի լուսաւորը, գէղի գերադոյնը, գէղի իդիալականը. բայց ցաւալի է նկատել, որ ներկայումս շատ երկրներում և շատ հանդամանքներում երիտասարդական իդիալները չափազանց կարճ են լինում և մեռնում են ժամանակից շատ վաղ, իրրե վաղանցուկ գեղեցկութեան մի գէպ: Ատրձեա այդ գեղեցիկ ձգտումների հետ երիտասարդի կրծքում թագնուած է մի դաժան

*) Ловить „Безсильные идеалисты“.

վիշտ, որը նորան անժամանակ գերեզման է իջեցնում: Դռքա լինում են յաճախ ոչ միայն վաղանցուկ, այլ հանդիսանում են մեծամասամբ անպտուղ, ոչ մի հետք չթողնող այն հասարակութեան վերայ, որոնց մէջ մտադիր է նա իւր իդէալականացրած մտքերը իրագործել: Կեանքն իւր բաղմատեսակ վոթորիկներով շատ անգամ աղղում է երիտասարդական այդ դադախարների վերայ, այլ խօսքով վաշտում է նոցա և միայն շատ հաղուադիւտ դէպքում են նոքա կարօղանում կեանքի անհուն ծովի մակերեսովը տարուբերել:

Այդ անմխիթար և չափազանց տառածուած երեւոյթի պատճառները մանկավարժների և դաստիարակների համար ներկայանում են իրիւ վերին աստիճանի ուշագրաւ մի դործ. դաստիարակները պարտաւոր են պատրաստել մատաղ սերունդից այնպիսի մարդիկ, որոնք ճանաչեն իրանց պարտքը, իրանց անձը նուիրին նպատակաշարմար ու պողպաքեր աշխատանքի, հասարակական կեանքի կատարելագործութեան. չէ՞ որ այդ երիտասարդներից պիտի հանդէս գան խելացի և ուժեղ մաքսողներ ճշմարիտ իդիւլների տառածման համար. իսկ դորա վոթարէն երիտասարդութիւնը տալիս է համարեա միշտ անկեղծ, բայց թոյլ, անոյժ երազողներ, որոնք շատ շուտով բաժանում են երիտասարդական իդիւլներին: Դաստիարակները և մանկավարժները պիտի մոռանն թէ ինչո՞ւ երիտասարդութիւնը լինում է ոչ թէ այն, ինչ որ պէտք է լինի, ինչո՞ւ նորա իդիւլները չեն իրագործում կեանքի մէջ գտնէ համեստ չափով: Օգտուելով Լոյիչի մի յօդուածից քաղուածօրէն առաջ կը բերենք Ննայի համալսարանի յայտնի մանկավարժ Բերդեմանի դաստիարակութեան վերաբերեալ մի գրուածքը, ուր նա ցոյց է տալիս մանկավարժութեան և դիտութեան միջի սերտ կապը և այն միջոցները, որոնք կարեւոր են երիտասարդների դաստիարակութեան համար:

Առաջ սերունդը քայլ առ քայլ առաջ գնալով կատարում է իւր կեանքի ուղին և սեղի տալիս երիտասարդ սերունդին. մահը և կեանքը այսպիսով ընթանում են ձեռք ձեռք առած և հասարակութիւնը աստիճանաբար կորցնելով իւր անգամներից ոմանց, պսցա փոխարէն յառաջ է բերում նորերին՝ աւելի թարմ ուժերով: Կեանքի մշտական վերանորոգութեան այս գործողութիւնը վերաբերում է հասարակութեան ոչ միայն ֆիզիքականին, այլ և նորա հոգեկան կազմակերպութեան: Առաջ սերունդը տալիս է մատաղ սերունդին իւր հողին, իւր գաղափարները, իւր զգացմունքները, իւր հաւատալիքներն ու ձգտումները, գիտութիւնն ու փորձառութիւնը: Հոգեկան կեանքի այդ փոխանցումը մէկ սերունդից միւսին կաղմում է այն գործողութեան բովանդակութիւնը, որը մենք կոչում ենք դաստիարակութիւն. հետեապէս և հասարակութեան հոգեւոր կեանքի բովան-

դատութիւնն և ուղղութիւնը կազմող պայմանները տնխուսափելի կերպով պիտի ազդեն և մանկավարժական գաղափարները վերայ: Դաստիարակութեան պատմութիւնը պիտի հանդիսանայ միմիայն իբրև ընդհանուր պատմութեան մի հատուածը, իբրև նորա արտացոլումը: Ահանքի մէջ տեղի ունեցող այն բոլոր ակէկոծութիւններն ու փոթորիկները, յառաջեալացութիւնն ու յետագիմութիւնը, որոնք տեղի են ունենում հասարակական գաղափարների, մտածմունքների, յոյսերի և հաւատալիքների շրջանում, պէտք է տնխուսափելի կերպով արտացոլեն և մանկավարժական աշխարհայեցողութեան շրջանում: Արիք չկայ սորա համար ապացոյցներ որոնել պատմութեան մէջ, քանի որ ներկայ կեանքն առանց այն էլ շատ վստասեր է տալիս դուրս համար. «եղբա, սրտնք զխտակցական հայեացքով են նայում կեանքի վերայ, այդպիսիների համար կասկած չկայ, որ այժմ մենք ապրում ենք մտաւոր յուզմունքի մի շրջանում, այժմ իրանց համար ճանապարհ են հարթում հասարակական կեանքի մէջ նոր ուղղութիւններ, հարթում են դանդաղ, բայց անընդհատ ուժով: Նախնիքների մեզ թողած—կտակած հասարակական կեանքի կազմակերպութիւնը մեզ թւում է հին, զառամած, փտած ու անոյժ. մենք որոնում ենք նորը թէ բովանդակութեամբ և թէ ձևով», ասում է Բերգեմանը: Հոգեկան կեանքի այս կրկնութիւնը տարածուած են տմենուրեք թէ տնտեսական և շէքէ քաղաքական կեանքում, բարոյականութեան և իրաւունքի, զիտութեան և գրականութեան մէջ, ամեն տեղ կուլ է յառաջանում հին և նորի մէջ, որը դեռ մութ ձևով նշմարւում է հասարակական սկզբունքների մէջ:

Եւ այս բոլորը իւր ազդեցութիւնն է թողնում թէ տնտեսական և թէ գործնական մանկավարժութեան վերայ. այստեղ էլ վիճաբանութեան առարկայ են դառնում մարդկութեան իրիւրները, հասարակական կեանքի վատ կազմակերպութիւնը, որից յառաջանում են «հիւանդ դարու» դժբախտ ու հիւանդ կրեխտներ. այստեղ էլ անխորնայ քննադատութեան են ենթարկւում ներկայ մանկավարժութեան կարգ ու կանոնները, ծրագիրները, որոնք արդէն զառամած ու հնացած են, այստեղ էլ սրտնում են նոր հաստատութիւններ—մասնաւորապէս նոր դպրոց և նոր բնտանիք, որոնք համապատասխանէին հասարակութեան էական պահանջներին, ուստի և կազմում են նոր մանկավարժական կազմակերպութեան ծրագիրները: Ահա այսպիսի մանկավարժական ծրագիրներից մէկն էլ կազմել է Բերգեմանը, որը կտարիւղագործել է մի շարք այլ գրուածքներով. ամենից հեռաքրքիրն են դոցանից առաջին երկու մասերը, որոնք նախընտրւած են ա) դաստիարակութեան խնդրին և բ) դաստիարակութեան միջոցներին:

1. Դաստիարակութեան խնդիրը.

«Ինչպէս զօրապետը», ասում է յայտնի մանկավարժ Բայնը, «նախ քան զօրաբաժիններն առաջ մղելն որոշում է իւր նպատակը և ամեն կողմից պարզում նորան, ոչնչպէս էլ մանկավարժը պէտք է նախ և առաջ որոշէ թէ ինչպէս և ո՞ր կողմ պիտի առաջնորդէ իւր սանիկին: Ով կոչուած է դաստիարակելու, նա ամենից առաջ պիտի իմանայ թէ ինչ բանի է ձգտում. հէնց այս հարցիցն էլ ծաղում են և միւսները. եթէ նա որոշ նպատակ ի նկատի չունի, այն ժամանակ ամեն բան մնում է քիչ ու շատ մթութեան մէջ և պատահականութեան ենթակայ: Բայց բանական մարդը չի կարող այդպիսի մի լուրջ խնդիր պատահականութեան կամքին թողնել: Չմտածել որ և է նպատակի մոտին, չորոշել իւր համար մի կանոնաւոր ուղի՝ ճիշտ և անչեղ ընթանալու համար, դա մարդկային ծուլութեան յատկանիւն է, կարծես թէ նպատակն ինքն իրան կորոշուի դատարարական ընթացքում... Բայց ո՞վ կըցանկանայ հետեւել մի այնպիսի առաջնորդի, որն ի նշուկաւ չունենալով որ և է մի գիտակցական նպատակ, այստեղ կամ այնտեղ զանազան ռազմական փորձեր է կատարում: Նւ միթէ կարելի է որ և է խկացի գործ սպասել այնպիսի քանդակագործից, որը մօտենում է մարմարեայ մի փերթի զանազան կողմից և սխում է իւր գործիքներով փորագրել նորա վերայ, ինքն էլ չիմանալով թէ ինչ է իւր ցանկացածը, այլ յոյս ունենալով թէ գործի ընթացքում զազափարը ինքն իրան կը յայտնուի: Այսպիսի աննպատակ գործի ժամանակ փերթի շատ մասերը հաւանականաբար կը հարթուին, իսկ միւս մասերը այնքան կիզուին, որ երբ վերջապէս առաջնորդող զազափարը կը յայտնուի, այն ժամանակ այլ ևս չատ ուշ կը լինի նայն փերթի վերայ զազափարած միտքը իրագործելը» *):

Այսպիսով դատարարակը ամենից առաջ պիտի որոշէ իւր նպատակը, այսինքն պարզէ իրան այն իւրաքանչեւ մարդկային կերպարանքի հիմնական զծերը, որոնց մանկավարժը կը կամենար մարմնացնել իւր սանիկի մէջ, որքան այդ կարելի կը լինի:

Բայց ո՞ւր պէտք է որոնել իդիալական մարդու կերպարանք. ի հարկէ, ամենից առաջ բարոյական փիլիսոփայութեան մէջ, որովհետեւ նա յատկապէս խօսում է մարդկային կեանքի իդիալների մասին: Ի՞նչ է արդեօք սովորեցնում այդ բարոյական փիլիսոփայութիւնը:

Սաը ժամանակ, երբ մարդ գոռոզութեամբ էր վերաբերում դէպի բնութիւնը, իրան կաբժես համարում էր ամբողջ տիեզերքի կենդրոնը և նորա միակ տէրն ու իշխողը, ոչ մի սպառաւորեցութիւն

*) Rein „Erziehungsziel“.

օրէնքի չէր ենթարկուում նա. մարդը հարաւորաբար էր իւր անձնական քմահաճոյքի ազատութեամբ և դա համարուում էր իւր համար իբրև մի աննման թագաւորական ապարօշ: Բայց ոչքան զրաւան զիտութիւնները դարդացան, այնքան աւելի թանգագին ակեր թափուեցան այդ փառահեղ թաղից, որով զարգարում էր իրան մարդը. «Նւ մարդը ինքը զարձաւ այնուհետեւ իբրև մի հասարակ օղակ կեանքի գոյութեան ընդհանուր մեծ շղթայի, մի օղակ, որը թէև կապում միացնում է այդ շղթան, բայց և այնպէս ինքն էլ սերտ և անանջատ կապուած է մնում նախընթաց օղակների հետ և հետևապէս ենթարկւում է նոյն օրէնքներին» *): Նւ մարդ յիշուի ենթարկւում է հանուր մարդկութեան օրէնքներին, ենթարկւում է այն չափով, որչափով համանման են նորա թէ ներքին հոգեկան աշխարհի և թէ արտաքին ֆիզիքական աշխարհի երևոյթները: Մարդու կեանքն է ընդհանուր մարդկութեան կեանքի մի մասնաւոր երևոյթը, իսկ ամբողջ մարդկութեան կեանքն է համաշխարհային կեանքի մի բնկարը», ասում է Սպենսեր: Բայց բեկորը հասկանալու համար պիտի դադարար ունենանք ամբողջի մասին: Ինչ է ներկայացնում արդեօք համաշխարհային կեանքը. «Ամբողջ տիեզերքի մէջ, ասում է Բերդեմանը Հիգելի խօսքերով, կատարւում է մեծ, միաստեօակ և անզուսպ յառաջադիմող բարեշրջումն, որին ենթարկւում է ամբողջ գոյացութիւնը: Նւ դա կատարւում է ոչ միայն արտաքին աշխարհում, այլ նա ընդգրկւում է և հոգեւոր երևոյթների աշխարհը»:

Այսպիսով համաշխարհային կեանքը ներկայանում է անվերջ և ամեն ինչ ներփակող յառաջադիմութեան մի զարծողութիւն. ամբողջ տիեզերքի մէջ տեղի է ունենում անհանգիստ մի աշխատանք տեղծելու կեանքի նորանոր և աւելի կատարեալ ձևեր: Իսկ եթէ համաշխարհային կեանքի էութիւնը կազմում է գոյութեան աւելի կատարեալ ձևերի ստեղծագործութեան մէջ, այն ժամանակ և այդ գործողութիւնը, ասում է Բերդեմանը, պէտք է և կազմէ մարդկային կեանքի բուն նպատակը. նա պէտք է աշխատէ ուսումնասիրելու համամարդկային գոյութեան աւելի բարձր տիպեր, սւրիշ խօսքով մարդկութիւնը պէտք է աւաջ ընթանայ կուրտուրական յառաջադիմութեամբ և ապրէ նորա համար: Մարդկութեան նպատակեան մէջ այդ յառաջադիմութիւնը կատարուել է, կատարւում է և պիտի կատարուի, որովհետեւ այդ ոլորտութիւնը ներկայանում է իբրև մի հատուած համաշխարհային կեանքի և ենթարկւում է բարեշրջման նոյն օրէնքին, որը տիրապետում է ամբողջ տիեզերքում:

Բայց տարբերութիւնը նորանում է թէ ինչպէս մարդկութիւնը

*) Ad. Wagner.

ի կոտար կածէ այդ օրէնքը, արդեօք նա իւր բարոյական պարտքը կը համարէ՞ համամարդկային զոյութեան կատարելագործութեան, կուլտուրայի յառաջագիմութեան գործը, թէ՞ նա կը խորխափէ մը թութեան մէջ, չհասկանալով իւր կոչումը և կամ թէ չի ցանկանալ նորան ի կատար ածել. վերջին դէպքում անխուսափելի են անթիւ վշտերը, տանջանքները, անմիտ թափառելը մի տեղից միւսը, բախտի կամքին ենթարկուելը, որոնք ծագում են այնպիսի ազդերի և հասարակութեան մէջ, որոնք չեն կարողացել համակերպուել համամարդկային գոյութեան պայմաններին: Բայց չի լինիլ այդ վիշտն ու տանջանքը, եթէ մարդիկ հասկանան թէ մարդկութեան յառաջագիմութիւնը, նորա կուլտուրայի վարդապետը կազմում է մարդկային կեանքի բարձրագոյն իմաստը, բարձրագոյն բարոյական բարիքը, այն ժամանակ մարդիկ կը ձգտեն աւելի ուղիւ ճանապարհով իրականացնելու այն բարոյական իդիւլը, որը և պէտք է ուղեցոյց աստղ լինի մարդկութեան համար. և այս իւրաքանչիւր անհատի համար իրբի մի ներքին, բարոյական պարտք պէտք է լինի. անհատը, ընդհանուր օրդանիլմի այդ փոքրիկ ատոմը, պէտք է իւր լուսման ձգէ ընդհանուր աշխատանքի մէջ, կռուէ մարդկութեան կուլտուրական բարեփոխման համար և սուրբ նորա համար: Բայց առանձին անհատը չի կարող կռուիլ անմիջապէս ամբողջ մարդկութեան յառաջագիմութեան համար, կամ մասնակցել համամարդկային կուլտուրական աշխատանքին. անհատը իւր բարոյական պարտականութիւնը կարող է կատարել մարդկութեան առաջ աշխատելով իւր հայրենիքի յառաջագիմութեան գործի համար, հայրենի ժողովրդի և ազգային քաղաքակրթական կեանքի կուլտուրական զարգացման համար, և սա պէտք է լինի այն բարոյական ուխտը, որը կատարելու համար պիտի ապրէ և մարդը. նա պէտք է լինի ինքնազոհ, ուժեղ և ազնիւ մաքառող ընդհանուր կուլտուրական զարգացողութեան համար. այսպէս է այն իդիւլական մարդու պատկերը, որին իւր անձի մէջ տեղաւորելու համար պէտք է ձգտէ հասարակութեան ամեն մի անդամը: Ահա այսպիսի անհատների դատարարակէլն է մանկավարժի ամենպարզ լուսուոր գործը:

Պատմական զոհուպան շրջաններում այդ ինքնազոհ մաքառողների տիպերը չպիտի նոյնը մնան իրանց բոլոր մասերով, որովհետև մարդկային յառաջագիմութիւնը—զա յաւիտենական հոսող մի գետ է, կեանքը միշտ փոփոխւում է, ուստի առաջ են գալիս նորանոր ինդիւիդներ, իսկ հասարակական կեանքի փոփոխմամբ փոխուում է և մանկավարժի գործը. նա պիտի դատարարակէ, պատրաստէ ոչ թէ առ հասարակ կուլտուրական գործիչ, այլ մարդու, որը մի սրտ հասարակութեան կուլտուրական կատարելագործութեան համար

պէտք է աշխատէ պատմական մի որոշ շրջանում: Բայց դաստիարակչական խնդիրները մէջ իւրաքանչիւր պատմական շրջանի տարրեր խնդիրները հետ ի միատին կայ նաև հիմնական նմանութիւն. «Գետի ափին կանգնած մարդը, ասում է Հնդկական մի փրկիսովայ, տեսնում է միայն ալիքները, որոնք յաջորդաբար անցնում են իւր մօտով, իսկ ով կանգնում է հեռու բարձրութեան վերայ, նորա հայեցքը կլանում է ամբողջ գետի ընթացքը, որը երևում է նորան իբրև մի անշարժ արծաթէ թել ձգւած գաշտերի միջով»: Նոյնը կարելի է ասել և դաստիարակչական խնդիրների մասին, իւրաքանչիւր պատմական շրջան պէտք է ունենայ իւր խնդիրը, իսկ եթէ մենք փորձենք մոտուոր հայեցքով ըմբռնել գալոց դարերի սահող հեռավորութիւնը, այն ժամանակ կը տեսնենք մի ընդհանուր ուղղութիւն, մանկավարժական խնդիրների մի ընդհանուր նպատակ՝ այսինքն՝ յառաջադիմութեան գործիչների դաստիարակութիւն:

Բերգեմանը համոզուած է, որ դաստիարակութեան խնդրի այսպիսի որոշումը շատ մանկավարժների արտովը չի լինիլ. չէ որ տիրապետող մանկավարժական տեսութիւնները հաստատում են, թէ մանկան պէտք է դաստիարակել ոչ թէ մարդկութեան կամ հասարակութեան համար, այլ միայն իւր համար. թող մանկավարժը ճանաչէ միայն իւր սանիկի անձնաւորութիւնը և առաջնորդուի նորա պարզացման խնդրով և ոչ թէ համամարդկային խնդիրներով: Այսպէս են ասում մանկավարժներից շատերը: Այստեղ արդէն հեղինակի աշխարհայեալքը կատարելապէս հակառակ է ընթանում տիրապետող մանկավարժական տեսութիւններին. նա յոյս ունի, որ իւր փայփայած թոնգազին սկզբունքները կը յաղթանակեն. նա հաւատում է, որ տնտեսականութեան սկզբունքի մահուան ժամը արդէն մօտ է, նա իւր դարը անց է կացրել և այժմ պէտք է հասարակութեան շահերը աւելի բարձր դասել, քան զատ զատ անհատների շահերը: Յետոյ կը գայ այն պատմական շրջանը, երբ աւելի բարձր կը դասուեն ամբողջ մարդկութեան շահերը: Այսպիսով պատմութեան, այսինքն հասարակական-պատմական զարգացման անդառնալի ընթացքը պոկում է անհատականութեան կենսական արմատները և մաքրում է ճանապարհը նոր հասարակական աշխարհայեցողութեան համար: Նւ այդ աշխարհայեցողութիւնն արդէն ոյժ է ձեռք բերում, նա ամրանում է այժմ աւելի և աւելի ուժեղ, տիրապետելով բոլորի մտքերը, առանց բացառութեան. շատերն աշխատում են իբրև թէ հակառակուել և հնի մէջ են պաշտպանութիւն որոնում, բայց բոլորն ի դուր ջանք է: Թող մանկավարժներն իրանք էլ հեռանան այդպիսի գուր ջանքից, հին, տնտեսականութեան տեսութիւնները նոքա չեն կարող պահպանել. բաւական խաբսուլ են

դոցա հիմքերը: Մանկավարժները մասնանիչ են անում այն, որ դաստիարակութեան առարկայ հանդիսանում է անհատը. այն, ով տառապանում է Բերդիմանը, բայց իրական անհատը և ոչ թէ երևույթականը. իսկ այդ իրական անհատը ապրում է հասարակութեան մէջ, նորանից դուրս չի կարող ապրել, բացի դորանից ամեն կողմից ել թէ խելքի, թէ կամքի և թէ զգացողութեան կազմից մարդը հանդիսանում է չըջապատող հասարակութեան թէ մարմնից և թէ ոսկրից. անհատը անբաժան մասն է հասարակութեան օրգանիզմի, որը իւր դոյութեամբ կարող է միայն ապրել աշդ օրգանիզմի գլխում, նորա համար և նորա կեանքով: Միթէ մանկավարժները պիտի հերքեն այս փաստը, և որովհետեւ սա անհերքելի է, ուստի պէտք է դաստիարակել անհատին համախմբեալ ամբողջութեան համար — հասարակութեան և մարդկութեան համար և ոչ թէ իւր անձի համար: Մանկավարժները խօսում են անհատի բարոյական արժանիքի մասին, բայց չէ՞ որ այդ արժանաւորութիւնը չափւում է ոչ թէ նորանով, թէ ինչ է արել մարդը իւր անձնական բարիքի համար, այլ նորանով թէ ինչ է կատարել նա հայրենիքի և մարդկութեան համար:

Ա. Շահ.

(Կը շարունակուի).

ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԿՐԾՆՆԵՐԸ ՃԱՊՈՆԻԱՅՈՒՄ

I

Ճապոնացիներն իրենց ծագումն առնում են մոնղոլական ցեղերից, որոնք Կորէայից Ճապոնիա խուժեցին. նրանցից մէկը բնակութիւն հաստատեց Կիուշու կղզու վրայ՝ մօտաւորապէս 1-րդ դարում Ք. ա. իսկ միւսն արդէն մի քանի դար նրանից առաջ հաստատուել էր Իզու-մօյում: Առաջին ցեղն ընկձեց երկրորդին ձուլեց, նրան և

Երկրի տիրապետութիւնն իր ձեռքն առաւ: Երկրի նախնական, բուն բնակիչները, Աինու կոչուած, քշուեցին դէպի Երկրի Հիւսիսային կողմերը, որոնք և իրենց վերջին փախստավայրում, Եսսօ կղզու վրայ, արմատախիլ լինելու վրայ են ներկայումս:

Երկրի նոր տէրերը, մանդուական ցեղի շառաւիղներ, իրենց բնութեամբ, աշխարհայեցողութեամբ և նիստուկացով միանգամայն վայրենի էին և զուրկ կուտուրայից: Ճապոնիան պարտական է իր նախնի հոգեկան, բարոյական և կրօնական կուտաւրան դրացի և ցեղակից չինաց ժողովրդին: Չինական կուտուրական ազգեցութիւնը ճապոնիայում սկսուում է Յ. դ. դարից Փ. ա: Այդ կուտուրան զարգանում է այնտեղ գլխաւորապէս երկու ճանապարհով—մէկ կողմից բուդդայականութեան և միւս կողմից Կոնֆուցիոսի վարդապետութեան ազգեցութեան տակ: Վերջին երեք տասնեակ տարուայ ընթացքում ճապոնիայում կատարուած կուտուրական յեղաշրջումի մասին՝ արեւմտեան ազգեցութեան տակ լուում ենք այստեղ առ այժմ:

Երկրի տեղական կրօնը կոչուում է չինական բաոով Շինտօ: Բացի այդ կրօններից ճապոնիայում դոյութիւն ունի նաև մի ուրիշ կրօն՝ Տենրիկօ կոչուած, իր ծագումով ճապոնական և ամենանորագոյնը միւս կրօնների թւում: Արանց պիտի կցել նաև քրիստոնէական կրօնը, որն ևս իր պատմական անցեալն ունի ճապոնիայում: Այսպիսով ուրեմն ճապոնիայում կողք—կողքի դոյութիւն պահպանող յիշած հինգ կրօններից երկուսը—Շինտօ և Տենրիկօ—իրենց ծագումով ճապոնական են, երկուսը—բուդդայականութիւն և Կոնֆուցիոսի ուսումը—Չինաստանից են մուտք գործել ճապոնիա: Իսկ քրիստոնէութիւնը քարոզուել է ճապոնիայում նախ արեւմտեան Եւրոպայից զնացած միսիոնարների ձեռքով: Յիշած հինգ կրօններից միայն երեքը, Շինտօ՝ բուդդայականութիւնը և Կոնֆուցիոսի վարդապետութիւնը խաղացել են կարեւոր և առաջնակարգ դեր ճապոնիայի կրօնական—կուտուրական կեանքում: Աւելի քան հազար տարի պահել են այդ երեք կրօնները միաժամանակ իրենց գոյու-

թիւնը ճապոնիայում, մէկը միւսի վրայ, ի հարկէ, մեծ կամ փոքր չափով աղբեցութիւն գործելով, շատ յաճախ նաեւ իրար ձուլուելով: Ճապոնիայի ժողովրդական կրօնը եղել է և է խիստպէս մի խառնուելով յիշած երեք կրօնների: Այդ ժողովրդական կրօնի զիցարանութիւնը հիմնուած է Շինտօ կրօնի, նրա փրկագործական ուսումը՝ բուդդայականութեան, իսկ բարոյագիտութիւնը՝ Կոնֆուցիւսի վարդապետութեան վրայ:

Ժողովրդի, ամբոխի զիտակցութեան և հասկացողութեան մէջ այդ երեք տարրեր կիօնները միացել են և կազմում են մի միութիւն: Սակաւ անհատներ միայն զիտակցաբար համալուում են սոսկ շինտօիստ, բուդդայական կամ Կոնֆուցիոսի հետևող: Խնդիրն այլ է, ի հարկէ, երբ մենք ճապոնիայի կարևորագոյն կրօնների ծագումը, պատմութիւնը և նրանց վարդապետութիւնն ենք հետաքրքրութեան առարկայ դարձնում: Այս տեսակէտից էլ դրում ենք մենք հետևեալ տողերը, նկարագրելով ճապոնիայում իշխող կրօններից իւրաքանչիւրի էական բնոյթը:

Ճապոնիայի նախնական բուն աղբային կրօնն է Շինտօն, որի նշանակութիւնն է «Ճանապարհ դից»: Շինտօ կրօնի զիցարանութեան համար կարևորագոյն աղբիւրն է Կոյիկի կամ «տեղեկութիւններ հին պատմութիւններից»: Այդ զիրքը պարունակում է հատընտիր լեզենդներ, ժողոված և զրի տանուած 712 թ. Ք. յ: Ըստ այդ զիցարանութեան սկզբում գոյութիւն ունէին երկինքն ու երկրը, ապա ստացան իրենց գոյութիւնը նախ միայն երեք աստուածութիւն, յետոյ երկու, ապա կրկին երկու և վերջը հինգ զոյգ աստուածութիւններ: Այս աստուածութիւնների անունները ցոյց են տալիս, որ զրանք, Շինտօյի աստուածութիւնները, վերացական գաղափարների, բայց և բնութեան զանազան երևոյթիների անձնաւորացում (Personification) են: Շինտօյի էութիւնն է բնութեան և նախնիքների պաշտամունքը:

Այդ կրօնն ունի արեգակի, լուսնի, հողմի, ծովի, կրակի և այլ բազմութիւ աստուածութիւններ. այսպէս օրինակ նոյեմբեր ամսին տօնում են բոլոր ընտանիքներում

Հետաւի նո Կամի, օջախի աստուածուհու տօնը: Այդ բո-
լոր աստուածութիւնների մէջ գերագոյն տեղը բռնում է
արեգակի աստուածութիւնը, իսկ նրա կողքին՝ լուսնի աս-
տուածութիւնը: Արեգակի աստուածուհին է նաև նախա-
մայրը իշխող կայսերական տան՝ Միկադոյի: Միկադօ կայ-
սրներն իրենք ևս պաշտամունքի առարկայ են՝ իբրև աս-
տուածութիւն: Կայսերական տան աստուածային ծագումը
և նրան պաշտելու պարտաւորութիւնը, — ահա Շինտօյի
կարելի է ասել, միակ և մնացած բոլորն իր մէջ պարունա-
կող վարդապետութիւնը: «Հետևիւր քո բնական զրդիւններին
և պահիւր Միկադօյի պատուէրները» — ահա՛ Շինտօ կրօնի
պատուէրների գումարը:

Դից և Միկադօյի պաշտամունքից զատ կարևոր տեղ է
բռնում այդ կրօնի մէջ նաև «նախնեաց պաշտամունքը»,
որը կառարելու պարտաւորութիւն ունին թէ՛ զատ զատ ըն-
դնոսնիքներ և թէ՛ հասարակութիւնը, ամբողջ ազգութիւ-
նը: Նախնեաց պաշտամունքն արդէն ցոյց է տալիս, որ
շինտօնիւստներն ընդունում են կեանքի՝ յարատեւութիւն
այս երկրային կեանքից յետոյ, իսկ այդ յարատեւող կեանքի
«որտեղ» և «ինչպէս» լինելու մասին նրանք որոշ, պարզ
հասկացողութիւն չունին: Մեռած նախնիքների զերեզման-
ները պարբերաբար յաճախորդներ են գնում և այնտեղ
իրենց զոհը մատուցանում: Այս ընդհանուր նախնեաց
պաշտամունքի հետ զոյւթիւն ունի նաև յատկապէս «հե-
րոսների պաշտամունքը»: Այսպէս՝ մէկը պաշտում է իբրև
բժշկութեան աստուածութիւն, մի ուրիշն՝ իբրև գեղա-
դրութեան աստուածութիւն: Նիւթական առարկաներ ևս
պաշտում են շինտօիստներից, յատկապէս զանազանատե-
սակ ծառեր, սրանց մէջ նշանաւոր է յատկապէս Սակակի
կոչուած մշտադալար ծառը (լատիններէն *cleyera japonica*),
որին իբրև զոհ զանազան կերակուրներ և խմիչքներ են մա-
տուցանում: Այս տեսակի սրբազան ծառերը համարւում

1) P. D. Chantepie De La Saussaye: Lehrbuch der Religions-
ges chichte, I 1847 էջ 82.

են բնակատեղ աստուածութիւնների և հէնց այդ պատճառով էլ պաշտուում են նրանք: Շինտո կրօնի միջ չէ բացակայում նաև անասունների պաշտամունքը: Այսպէս օրինակ աքաղաղը համարւում է արեգակի աստուածուհուն նուիրելի, ալուէսը երկրի և սնունդի աստուածուհու սրբազան կենդանին է, իսկ մեծ—մուկը՝ հարստութեան սրբազան կենդանին: այսպէս նաև որոշ ձիեր, շներ և օձեր համարւում են սրբազան: Այս բոլոր աստուածութիւններից զատ կան նաև ահալին թուով ուրիշ աստուածութիւններ, սակայն աւելի փոքր և սահմանափակ զօրութեան տէր, այսպիսի աստուածութիւնների թիւը հասնում է 800 բիւրի): Այս բոլոր զօրութիւնները ճապոնացի ոչ կողմից ընդհանուր անուանով կոչւում են կամի, որ նշանակում է «վերին», այսինքն աստուածութիւն, զօրութիւն: Ճապոնացիք էլ իրենց այդ ազգային կրօնը անուանում են Շինտո կամ թէ կամի նո Միկոյ, որ նշանակում է ճանապարհ կամի:

Այս կրօնի հիմնական տարրերն են ուրեմն բնութեան, նախնեաց և հերոսների պաշտամունքները, որոնք սկզբնապէս իրարից անկախ զոյութիւն են ունեցել:

Մի քանի խօսք էլ Շինտո կրօնի կուլտի մասին: Կարևորագոյն կրօնական ասերն ընկնում են նոր տարուայ հանդիսաւորութիւնների հետ միաժամանակ, յունուարի 1—3. փետրուարի 4-ին հունձի համար մաղթանք, յունիսի 15-ին կայսերական տան և նրա հետ կապուած աստուածութիւնների ասեր, սեպտեմբերի 15-ին տնդրանկաց ասեր, նոյեմբերի 23-ին հունձի ասեր: Այս ասնախմբութիւնները կատարւում են ճապոնիայի ամեն կողմերում. իսկ առանձին հանդիսաւորութեամբ՝ Տօկիօ և Կիօտօ քաղաքներում: Իբրև զոհի նիւթ ծառայում են—բրինձ, ձուկ, օրսի միս, դարեջուր, միրգ, կանաչեղէն և ջուր, նաև զգեստներ ու ափսնեղէններ: Այս բոլոր զոհերը նետւում են պաշտամունքի վայրի ամենամեծ զետր:

Շինտօ կրօնին ունի նաև իր սպասաւորները, քուրմերի դաստկարգը: Քրմութիւնը սակայն մշտական և հաստատուն պաշտօն չէ. իւրաքանչիւր քուրմ կարող է թող-

նեւ իր պաշտօնը երբ կամենայ: Նրանք իրաւունք ունին նաեւ ամուսնանալու: Քրմութիւնն այստեղ սովորաբար ժառանգական է: Յայտնի մեհեաններում ծառայող քուրմերն համարում են իրենց նոյն տաճարի աստուածութեան ժառանգներ: Քուրմերը կրում են յատուկ զգեստ միմիայն պաշտամունքի միջոցին: Քրմերից զատ գոյութիւն ունին նաեւ քրմուհիներ, որոնք սովորաբար քրմերի աղջիկներից են լինում: Այս քրմուհիների պարտականութիւնն է զօհարեութեան ժամանակ պարելը և քրմերին օգնելը:

Շինտօ — մեհեանների ճարտարապետութիւնը շատ պարզ է, սովորաբար փայտեայ շինութիւններ և զուրկ ներքին զարդարանքից: Իսկ յայտնի մեհեաններն ընդհակառակը, օրինակ Կիօտօում, ճապոնիայի հին մայրաքաղաքում, չափազանց հարուստ են ներքուստ զարդարանքներով: Շինտօ — մեհեանները մեծ մասով կառուցուած են սիրուն և փաթթած ծառերի հովանու տակ, գլխաւորապէս կաղնիներով և մայրիներով շրջապատուած: Այսպիսի շրջապատը և զիրքը տալիս են մեհեաններին առանձին խորհրդաւորութիւն և հոյակապութիւն:

Բուդդայականութեան տարածուելովը ճապոնիայում Շինտօ կրօնի հիմքերը ճշգրտապէս սկսած սկսեցին խախտուել, նոր կրօնը աւելացրեց իր աստուածութիւններին նաեւ շինտօ — աստուածութիւններ ու գրաւեց շինտօ — մեհեաններ: Բուդդայականութիւնն ազգեց ճապոնացիների վրայ և բազմութիւ հեռանդներ ունեցաւ նրանցից գլխաւորապէս իր հոյակապ ու փառահեղ մեհեանների, հարուստ տօների և սովորութիւնների միջոցով: Այսպէս, շինտօ ճապոնացիների ազգային կրօնը անկումի էր դատապարտուած: Սակայն 18-րդ դարի սկզբում սկսուեց այդ կրօնի վերածնութիւնը: Աշխատում էին այդ ազգային կրօնը դառել անջատել բուդդայականութիւնից, և իր նախնական կերպարանքով իրրեւ ճապոնայի հարազատ և ճշմարիտ կրօնը հրատարակել ժողովրդի մէջ: Եւ այսպիսով շինտօ կրօնը ճապոնիայում հռչակուեց իրրեւ պետական կրօն և որ է մինչև օրս: Այսպիսով այդ ներկրում կրօնն ու պետութիւնը կա-

պուլած են ամենամուր կապերով: Բայց աւելի ճիշտ՝ կրօնը հանդիսանում է ճապոնիայում իբրև աղախին պետութեան և կայսերական տան ձեռքին միջոց իր քաղաքական նպատակների համար զործադրելու: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ է կրօնը որոշ քրիստոնեայ պետութիւնների մէջ: Շինտո կրօնի բարձրագոյն պատուէրն է— հպատակի՛ր Միկադոյին: Բնականաբար այս կրօնին են պատկանում պաշտօնագէտ մեծ մասը պաշտօնական անձերից, զինուորականներից և այսպէս կոչուած բարձր դասակարգից: Բայց և այնպէս, չնայելով որ Շինտո կրօնը ճապոնիայի պաշտօնական, պետական կրօնն է, այդ չէ նշանակում, որ նա նաև ժողովրդի, ընդհանրութեան կրօնն է:

Բուդդայականութիւնը շատ աւելի է տարածուած ճապոնիայում և աւելի անուանի է: Եւ այս բնական է, քանի որ, ըստ Տիէլէի, կրօնների զիտութեան յայտնի հետախուզի «Շինտոն չէ կարող կրօն կոչուել ներկայ մաքուր. նա է լոկ պաշտամունք ազգային վեհապետի և կայսրի: Կրօնական զգացումն զբանով ամենևին յազուրդ չէ ստանում»¹⁾

Ինչպէս որ Շինտոն ճապոնիայի ամենահին կրօնն է, այնպէս և բուդդայականութիւնն այդ երկրի ամենատարածուած և ամենաազդեցիկ կրօնն է: Բուդդայականութիւնն ոչ թէ սկզբնական, այլ չինական կերպարանքով— մուսք զործեց ճապոնիա Կոբէյի վրայով 6-րդ դարում Ք. յ. Առանձին բուդդայական մեհեանը ճապոնական հողի վրայ կառուցուեց 584 թ. Ք. յ. Բուդդայականութիւնը կարճ ժամանակի ընթացքում կարողացաւ բազմաթիւ հետևողներ գրաւել, նոյնիսկ կայսերական տան անդամներից: Յետագայ ժամանակի Միկադոների— շինտո — տառուածութեան արեղակի ժառանգներ— մեծամասնութիւնը բուդդայական կրօնին էին պատկանում: Այդ ժամանակից սկսած աւելի քան հազար տարի շարունակ այդ կրօնն էր ամենատարածուածը և ժողովրդականը ճապոնիայում, թէև Շինտո կրօնը ամենևին

1) Tiele's Kompendium der Religionsgeschichte, Breslau 1903 էջ. 61.

արժատախիլ չեղաւ: Շատ հոյակապ բուդդայական մեհաններ, որոնք այսօր էլ ձապոնիայի ճարտարապետական գեղեցիկութիւնն են ներկայացնում, այդ շրջանի արդիւնք են: Մինչև 8-րդ դար Կորէայից և Չինաստանից էին գալիս կրօնաւորներ ձապոնիա, այնուհետև սակայն ձապոնական կրօնաւորներն իրենք էին Չինաստան գնում Բուդդայի վարդապետութիւնը բուն աղբիւրից ուսանելու: Այս կրօնաւորներն իրենց հետ ձապոնիա էին բերում ոչ միայն բուդդայական կրօնը, այլ և չինական քաղաքակրթութիւնը և գրականութիւնը: Այսօր էլ ձապոնական գրական լեզուի $\frac{3}{4}$ չինարէն է:

Սակայն ձապոնիայի ընդունած բուդդայականութիւնը չէր և չէ մաքուր, նախնական բուդդայականութիւնը: Այս կրօնն աւելի քան հաշար տաքուայ անցեալ ունէր, երբ նա մուտք դործեց ձապոնիա, այլ ևս՝ Չինաստանից, որտեղ նա միանգամայն այլ կերպարանք էր ստացել և բաղմամբիւ հերձուածներէ թափանուել: ձապոնիայում էլ շարունակուեց այդ կրօնի կեդարանափոխութեան պրօցէսը:

Ինչպէս յայտնի է՝ բուդդայականութիւնը ծագեց և չնդհատանում 6-րդ դարում Ք. ա. նրա հիմնադիրն էր արքայազն Քաուտամա: Աշխարհագրութ և անհոգ կեանք վարելուց յետոյ որոնում է նա անապատական կեանքի միջ ճգնաւորներէ ձեռքի տակ, խաղաղութիւն և փրկութիւն: Վերջապէս հասաւ նրա համար ժամը հոգեկան պայծառութեան: Եւ նա եկաւ այն բմբուհոգութեան, թէ ամեն վշտի պատճառը եսամոյ ցանկութիւնն է: Փրկութեան հասնելու համար միակ ճամբիւ ճանապարհն է սպանումը բոլոր տեսակ ցանկութիւններէ և հոգսերի: Ծնշումն ինքնամոլութեան: Մարդուս վերջնական նպատակը, նրա փրկութիւնը պիտի լինի դառնալն առ «նիրվանայ» այսինքն հանգչում, ոչնչացում, որ է «երջանիկ ոչնչութիւն»: Փրկութեան այս վիճակը կարելի է ջանալով ձեռք բերել նաև այս կեանքի միջոցին: Բուդդայական կրօնն անստուաճային է, դուրի է Աստուծու գաղափարից միայն այն տեսակէտից, որ աստուծոներն էլ խիստ, և զրկուած են իրենց աստուածա-

յին էութիւնից, նրանք էլ ենթարկւում են հոգեփոխութեան, մարդու կամ անասունի կերպարանքով վերստին ծնւում են: Այսպիսով էլ հաւատն առ աստուածութիւն կական չէ բուդդայական կրօնի մէջ:

Սակայն ոչ Ձինաստանում, ոչ Ճապոնիայում և ոչ իսկ Հնդկաստանում մնացել է այդ կրօնը իր վերոյիշեալ նախնական փիլիսոփայական գաղափարին հաւատարիմ պահուած: Բուդդայական բոլոր մեհեաններում ահա յին նշանակութիւն ունին այժմ պաշտօնող կուռքերը և բուդդայի պատկերները: Գրիֆիթի «Yeligious of Rapan» աշխատութիւնը ներկայացնում է իբրև Ճապոնական բուդդայականութեան էութիւն՝ ամէկից և հաւատ հոգեփոխութեան: Բուդդայական կրօնի արտաքին կողմը բաւական նմանութիւն ունի կաթոլիկ եկեղեցու համապատասխան կողմին: Երբ եղուիտ Փրանց Գսավեր, Ճապոնիայի առաջին քրիստոնեայ միսսիօնարը 1549 թուին սուք կոխեց Ճապոնիայ, նա մնաց ասլշած կաթոլիկ եկեղեցու զանգերը, կրօնաւորութիւնը, արարողութիւններն այնպէս էլ դանդաղ, նա մտածեց, թէ անպատճառ սատանան, չար ողին է այդ նմանողութիւնը գլուխ բերել:

Բուդդայականութիւնն աւելի հեռեկանք և ազդեցութիւն ունի Ճապոնիայում, քան որևէ ուրիշ կրօն: Ձեմբերէնի Handbook of Things Yapanese—ում կարդում ենք. «Դարեր շարունակ կրթութիւնը Ճապոնիայում բուդդայականների ձեռքին էր, Բուդդայի կրօնն էր, որ Ճապոնիա մտցրեց զեղարուեստ և բժշկութեան դիտութիւն, առաջացրեց զբամախի բանաստեղծութիւն, ազդեց մեծապէս քաղաքականութեան, սօցիալական և գիտական զործունէութեան վրայ: Մէկ խօսքով՝ բուդդայականութիւնը հանդիսացաւ Ճապոնացիների համար իբրև վարժապետ, որի ձեռքի առի ածեց այդ ժողովուրդը»:

Չնայելով որ այժմ Ճապոնիայում Շինտօ կրօնն է իբրև պետական ճանաչուած և արտօնելի բայց և այնպէս բուդդայականութիւնը պահպանում է իր ոյժը, նա շատ խորն է լմախանցել Ճապոնական ժողովրդի հոգու մէջ:

Բուդդայական մեհեանների թիւը խիստ մեծ է Ճապո-

նիայում, որոնք և կառուցուած են հոյակապ և շքեղ ճարտարապետութեամբ: Այդ մեհաններն ևս յաճախ դռնուում են հոյակապ հին ծառերի տակ, այդպիսով ստանալով աւելի խորհրդաւոր, լուրջ և հանդիսաւոր տեսք: Զանազան կենդանիների, օձերի և վիշապների ձուլուածքներ զարդարում են մեհանների արտաքինը, մուտքը պահպանում են քարից շինած ահագին, փայրենաաւետ տալուծներ: Ներքին կողմից էլ զարդարուած են մեհաններն ըստ պատշաճի, զանազան ձուլուածքներով և պատկերներով, մանաւանդ Բուդդայի պատկերներով:

Մէսերն ու արարողութիւնները կատարուում են քրմերի ձեռքով: Բուդդայական քրմերին արդիւում է ամուսնանալը, նրանք պարաւոր են նաեւ միշտ ածիլած պահել իրենց գլուխը: Մեծամասնութիւնը նրանցից ազեւ է և անբարոյական, թէ Շինտօի և թէ այս քուրմերը ընդհանրապէս չեն վայելում յարգանք:

Կոնֆուցիոսի վարդապետութիւնն իր նշանակութեամբ և հեռութեամբ բռնում է Յ.րդ տեղը ճապոնիայի կրօնների թւում: Կոնֆուցիոս (Կօնգ — ծէ, նշ. վարպետ Կօնգ), Զինաստանի այդ ամենամեծ օրդին, ինքը նոր կրօն հիմնելու ամենին ցանկութիւնն չունէր, այլ իրեն կոչուած էր համարում հեռութեան ուսումը և սովորութիւնները պահպանելու: «Կոնֆուցիոս չէր կրօնի հիմնադիր և ոչ էլ ակֆօրմատօր՝ բոլի խիտական նշանակութեամբ¹⁾: Կրօնական խնդիրների և դադաւաքների մասին նա շատ քիչ բան է տեսել: Նա յարգել է կրօնը և մեծ նշանակութիւն տուել նրան՝ իբրեւ պետութեան, հասարակութեան պահպանող կարեւոր միջոցի: Նւ այս պատճառով էլ նա վարդապետում էր յատկապէս դործնական կեանքի, բարոյագիտութեան և քաղաքականութեան սահմաններում, սկսած իր 22 ամեայ հասակից (ծնուած տկանաւոր ընտանիքից 551 թ. Ք. ա. վախճ. 478 թ.): Կոնֆուցիոսի ոյժը, ստում է Տիլէ, նոյնն էր, ինչ որ չինական ոգու աւանձնայատկութիւնն է կազ-

1) Tiele Kompendium der Religionsgeschichte էջ 48.

մում, — նրա արտաքոյ կարգի սուր քարոզութիւնը մարդ ճանաչելու և նրա՝ անցած ժամանակների համար տաճած անհուն պահպանողութիւնը: Եւ նա իր վրայ առաւ ոչ թէ նորոգչի, այլ աւանդապահի տիտղոսը ¹⁾:

Կոնֆուցիոսի բարոյադիտութիւնը բաղկանում է «հինգ յարաբերութիւններից»: Յարաբերութիւն տիրոջ և ծառայի մէջ, յարաբերութիւն հօր և որդու, մարդ ու կնոջ, աւագ և կրտսեր եղբայրների, բարեկամ — բարեկամի մէջ:

Իէպի իշխանն ու պետն ունեցած պարտաւորութիւնը բռնում է աւանձին տեղը: Սակն ինչ զոհելու պատրաստ պէտք է լինել այդ պարտիքը կատարելու համար — տուն, բարեկամներ, ընտանիք ու սեփական կեանք: Ճապոնական պատմութիւնը հարուստ է այս տեսակի պարտաւորութիւնը լիովին կատարելու համար տեղի ունեցած աղտաքոյ կարգի օրինակներով: Չին — Ճապոնական և արդի ոռոս — Ճապոնական պատերազմներն անպակաս չեն նման սիրազորութիւններով: Նրկորդ յարաբերութիւնն է հօր և որդու կամ ծնողների ու զաւակների մէջ: Արեմուտքցի մարդու համար ամուսինների մէջ եղած յարաբերութիւնը բռնում է առաջին տեղը բոլոր պարտաւորութիւնների մէջ. այն ինչ արեւելցու, մասաւանդ Ճապոնացիների մէջ, առաջին տեղը օջախի մէջ բռնում է ինքն ընտանիքը, սերունդ և ժառանգներ առաջացնելու զգացումը: Ծնողները տաճում են սէր գէպի իրենց զաւակները, իսկ զաւակները՝ պատկառանք գէպի ծնողները: Ինչպէս ընդհանրապէս արեւելեան ժողովրդների մէջ, այնպէս և հին — Ճապոնիայում ընտանիքի հայրը բացարձակ իշխող էր և աւր՝ ընտանիքի անդամների կեանքի և մահուան: Ներկայիս Ճապոնիայում, ի հարկէ, այլ ևս այսպէս չէ:

Ամուսինների յարաբերութիւնն է տիրոջ և աղախնի յարաբերութիւն: Կինը պարտաւոր է ծառայել տղամարդին և ընտանիքին, բայց գլխաւորապէս՝ զաւակներ բերել մարդու համար: Մայր գառնայ՝ կը յարգուի Ճապոնացի կիներ,

1) Նոյն տեղ, էջ 48.

անսերունդ մնայ՝ կատուի: Կինը իրաւունք չունի խանդոտ լինելու. նա պարտաւոր է լռելիայն համբերել, երբ նա տեսնում է, որ իր ամուսինը նաեւ հարձեր է պահում տանը: Ամուսնալուծութիւններն էլ այդ պատճառով սովորական են: Վիճակադրութիւնը ցոյց է տալիս, որ ամուսնալուծութիւնների թիւը հասնում է մօտաւորապէս ամուսնական կապերի $\frac{1}{3}$ ին:

Վերջին ժամանակներս աւելի խստացել է ամուսնալուծութեան օրէնքն: Կրտսեր եղբայրներն ու քոյրերը պարտաւոր են հնազանդուել և ծառայել անդրանիկ եղբօրը, նոյն իսկ մայրը պարտաւոր է այսպէս վարուել պատճառ, որովհետև անդրանիկ եղբայրն է, որ պիտի հանդիսանայ ընտանիքի շարունակող: Բարեկապների մէջ եղած յարաբերութեան մասին առանձին բան չկայ ասելու:

Կոնֆուցիոսի վարդապետութիւնն այն տեսակէտից է մեծ ազդեցութիւն ունեցել ճապոնիայում, որ սրա սօցիալական և բարոյական կեանքը յիշած «հինգ յարաբերութիւնների» վրայ է հանդէտ: Ոչ Շինաօ և ոչ Բուդդայի կրօնն ունին պահանջուած բարոյական ուսումը, և այս պակասը լրացնում է ճապոնիայում Կոնֆուցիոսի վարդապետութիւնը: Սակայն սրա ազդեցութիւնը ճապոնիայում ոչնչանալու վրայ է շնորհիւ արեւմտեան կուլտուրայի: Կոնֆուցիոսի մեծ և միակ մեհեանը Տօկիօում զարձած է այժմ թանգարան (մուզէում):

Կոնֆուցիոսի վարդապետութիւնն անցեալում էլ շատ մեծ թուով հետևողներ չէ ունեցել ճապոնիայում, և ոչ էլ նա իր միանգամայն նախնական փիճակի մէջ մնացել:

Յիշած երեք կրօնները, — Շինաօ, — բուդդայականութիւն և Կոնֆուցիոսի վարդապետութիւնը ձուլուել են միանգամայն ճապոնական ժողովրդի կեանքում: Սրա օրէնքները բարոյագիտութիւնը, սովորութիւններն ու գործողութիւնները հիմնուած են յիշած երեք կուլտերի վրայ, և այս նոյն իսկ ներկայումս, չնայելով ճապոնիայի քաղաքական կեանքի յեղաշրջումին:

Տենրիկօ կրօնը ամենանորագոյնն է ճապոնական կրօն-

ների թուում: Այդ կրօնը տարածուած է աւելի ժողովրդի ստորին խաւերի մէջ, սակայն նրա աճումն զգալի է: Այդ կրօնի հետեւողների թիւն այժմ հաշոււմ են մինչև 5 միլիոն: Նա էլ արդէն պետութեան կողմից ճանաչուած է իրրեւ մէկը միւս կրօնների թուում: Մի գեղջկուհի, Օմիկի անունով, հիմնեց Տենրիկոն 19-րդ դարի քառասնական թուականներին: Նա յաճախ ունենում էր էքստազ և աստուածների ներկայութեան երևոյթ: Նա հռչակեց արեւալին ու լուսինն իբրև իսկական աստուածներ: Աստուածներին վերաբերմունքը դէպի մարդիկ նման է ծնողների յարաբերութեան դէպի իրենց զաւակները: Կայսրը հանդիսանում է իբրև անդրանիկ եղբայր ընտանիքի, ներկայացուցիչ ծնողաստուածների՝ երկրիս վրայ:

Տենրիկո կրօնն ուսուցանում է, թէ ամեն վշտի պատճառն անմաքուր սիրան է, պէտք է ուրեմն նախ մաքրել սիրտը: Աղօթք և ծէս անօգուտ կանցնին, մինչ մարդուս սիրտը չէ սրբուած: Այսպիսով ուրեմն, տեսնում ենք, Տենրիկո կրօնը համեմատաբար աւելի մեծ բարոյական սկզբունքների քարոզող է: Իրականութիւնն էլ ցոյց է տալիս, որ այդ կրօնի հետեւողներն անհամեմատ աւելի բարոյական անձեր են քան միւս հեթանոսական կրօնների հետեւողները: Սրանք սովորութիւն ունին նմանապէս պարբերաբար հաւաքուելու միասին և համայնական պաշտամունք կատարելու, այն ինչ բուդդայականները հազիւ 3—4 անգամ տարեկան, իսկ շինտոիստները նոյնիմի աւելի սակաւ անգամ հաւաքուում են այդ նպատակով: Տենրիկո կրօնի յատկանիշ կողմն է, որ նա անհամբերօղ է մնացած կրօնների հանդէպ: միայն իրեն է ճշմարիտ համարում, մինչ միւսները համբերատար են միմեանց հանդէպ:

Յայտնի ճանապարհորդ Մարկո Պօլօ, առաջին եւրոպացին, որ ոտք դրեց չինական հողի վրայ, պատմում է, որ նա Չինաստանում լսել է դէպի արեւելք գննուող մի աւերութեան մասին, կղզու վրայ, Յիպենգու անունով: Սակայն առաջին անգամ սլորտուղալացի Մենդեց Պինդօն էր, որ 1542 թուին իբրև առաջին եւրոպացի ոտք կոխեց ճապոնիա:

Դրան հետևեցին եղուխաներ այնպեղ իրենց հասկացած քրիստոնէութիւնը քարոզելու. դրանց առաջնորդն ու պարազելուսն էր յայտնի Թրանց Քապեր, եղուխան միարանութեան հիմնադիր յայտնի Լոյօլայի աշակերտը: Եղուխաներն սկզբում մեծ յաջողութիւն ունեցան ճապոնիայում և կարողացան կարճ ժամանակի ընթացքում մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերել: Սակայն այդ յաջողութիւնը երկար չտևեց. 1638 թուականին սկսուեց ունեցիան, հալածանքը քրիստոնէութեան դէմ: Հաղարաւոր քրիստոնեայ դարձած ճապոնացիներ սրախողխող եղան, միտիօնարներն էլ արտասուեցին երկրից, արդելուեց միանգամայն օտարներին մուտք գործել ճապոնիա: Հաղիւ մէկ էլ 19-րորդ դարի կեսերին տեղի ունեցաւ առեւտրական դաշինք ճապոնիայի և չին. Ամերիկայի միացեալ Նահանգների միջ, որով և օտարները կրկին մուտք ունենալ կարողացան ճապոնիա: 1867-68-ին տեղի ունեցաւ ճապոնիայի համար նշանաւորագոյն և պատմական ահադին նշանակութիւն ունեցող պալատական յեղափոխութիւնը, որն և եղաւ աւելի ճապոնիայի զոներն արեւմտեան կուլտուրայի աւջե բայ անելու: 1889 թուականին ճապոնիան հրատարակուեց իբրեւ սահմանադրական միագեաութիւն, օրինակելով ճշգրիտ գերմանական, յապոնական պրուսական պետական կազմակերպութիւն: Գերմանացիներն իսկապէս ճապոնացիներէ վարժապետներն են, այդ պատճառով էլ ճապոնիայի բոլոր գիմնադիօներում գերմաներէնը պարտադիր և առաջնակարգ առարկայ է դարձած: ճապոնիայի ուսանողներն էլ առանձին սիրով գերմանական համալսարաններ են յաճախում: 1873 թուականից կրկին հրատարակուեց ճապոնիայում կրօնական համերաւարտութիւն: 1875-ին հիմնեց ճապոնիայի քրիստոնեայ Հիշխման, որը սովորաբար «առաքեալ ճապոնիայի» է կոչում, առաջին քրիստոնէական բարձրագոյն դպրոցը ճապոնիայում: Հիմնուեցին աղքատանոցներ, որբանոցներ և այլ բազմաանակ բարեգործական հաստատութիւններ: Այնպէս որ այդ շրջանում քրիստոնեայ դառնալը ճապոնիայում մօղայ էր դարձած: Այս հոսանքը պաշտպանւում էր մանաւանդ երկրի

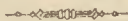
ազատամիտ տարրի կողմից, աւելի քաղաքական շարժառիթներից զրգուած, քան կրօնական համոզմունքից: Սակայն այս շրջանը երկար չտևեց: Այդ միջոցին զարգացաւ և նոր կերպարանք ստացաւ ճապոնացիների ազգային ու ցեղական ինքնազիտակցութիւնը, որը ձգտում էր ազգային միութեան և ինքնուրոյնութեան, այդ պատճառով էլ՝ ընդդիմութիւն՝ այդ միութիւնը բաժանող կրօնների դէմ: Ատելութիւնը դէպի քրիստոնեաները զարգացաւ ճապոնիայում մօնաւանդ 1895-ից, չին ճապոնական պատերազմից յետոյ: Յայտնի է, որ ճապոնիան չկարողացաւ իր փառաւոր յաղթութեան պտուղը վայելիլ և այդ շնորհիւ Արևելքի եռապետական դաշնակցութեան—ռուսիայի, գերմանիայի և Ֆրանսիայի: ճապոնիայի ձեռքից խլուեց նրա յաղթական աւարը՝ Ախստունը թերակղզին Պորտ Արտուրով հանդերձ:

Բայց և այնպէս ներկայումս ճապոնացիները, նաև կառավարութիւնը, համբերող են քրիստոնէական միասնի հանդէպ: Ճապոնիայում գործում են այժմ երեք դաւանութեան միասնորոններ՝ կաթոլիկ, օրթոդոքս և բողոքական, բողոքական միասնի ներկայացուցիչները մեծ մասով ամերիկացիներ են, իսկ օրթոդոքս եկեղեցուներ՝ ռուսներ:

Բոլոր քրիստոնեաների թիւն այժմ հասնում է մօտ 130,000, որոնցից 55,824 հոգի հռոմէական կաթոլիկ, 46,634 հոգի բողոքական և 26,680 հոգի օրթոդոքս, բայց այս թուից նաև շատ երիտաներ, որոնք հաշուի չեն առնուած: Միմիայն Տօկիոյի քրիստոնեաների թիւը հասնում է 15,000-ի: Շատ քրիստոնեաներ անուանի պաշտօնների տէր են, նոյնիսկ մինիստրների, օթիցիւրների, 12 հոգի էլ պարլամենտի անդամներ, բայց ամենից առաջ՝ ուսանողներ և փորձագետներ: Տօկիոյի երեք մեծ օրաթերթերի և շատ բարեգործական հաստատութիւնների ղեկավարները քրիստոնեայ մարդիկ են: Ճապոնացիները սովորեցին քրիստոնէութեան բարոյական սկզբունքները, որոնք և այժմ ճապոնիայում, նոյնիսկ ոչ քրիստոնեայ խաւերում, իշխող դեր են խաղում: Ճապոնացիները սովորեցին քրիստոնեաներից, որ միակնութիւնը և ոչ բազմակնութիւնը, հիմք է

ընտանեկան և ժողովրդական երջանկութեան: Տօկիօյում յայտնի է յատկապէս ճապոնացի քրիստոնեայ և գործիչ Կանդօ Ուչիմուրայ որ վերջերս հրատարակեց գերմաներէն լեզուով մի «գրքոյի Wie ich ein Christ wurde» (Ինչպէս դարձայ ես քրիստոնեայ): որտեղ նա իր դարձի և նոր կեանքի պատմութիւնն է անում: Իբր գիւղատնտեսական բարձրագոյն դպրոցի ուսանող «գեռ Ֆուքու» նա ազդուելով իր ընկերների հետ իրենց՝ բնագիտութեան ամերիկացի պրօֆեսօրից, ընդունում են քրիստոնէութիւն: Ուչիմուրան հրատարակում է այժմ Տօկիօյում մի կրօնական հանդէս «Ս. Դրոց ուսմունք» վերնադրով, ընտրելով իր համար «pro Christo et patria» նշանաբանը: Երբ ներկայ ուսւ-ճապոնական պատերազմը բռնկուելու վրայ էր, նա էր որ ուրիշ քչերի հետ հրապարակապէս ղիմադրեց պատերազմի ծրագրին: Բայց ճապոնացիների ծայրայեղ հայրենասիրութիւնը լռեցրեց նրա և նրա նմանների ձայնը:

Արամեա Արեղեան.

ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ԵՐԵԿՈՆԵՐ

«Ռուս» (Русь) Թերթի № 93 ում «Եապօնական երեկոյթներ» վերնադրով յօդուածում կարդում ենք հետևեալը. —

Նաբաթական երկու անգամ ինձ մօտ դալիս են ճապոնացիներէց երկու հոգի: Պրասեղանս ամենաճոխ կերպարանք է ոտանում — լցւում է ճապօնական օրագիրներով, դոյնդղոյն կազմ ունեցող ամսագիրներով, նկարներով և պատկերներով:

Սպասաւորներս դժգոհ են, որ ես ընդունում եմ մեր Թշնամիներին. բայց երբ ես պատմեցի այն որառչարժ պատմութիւնը, Թէ ինչպէս Սարատորին պրաւօսլաւ հաւատ ընդունեց և ամուսնացաւ ուսւ օրիտրդի հետ, խոհարարուհիս բացականչեց:

— Այ ձեզ դիտից ձեռք քաշածը:

— Ո՞վ:

— Այն օրիորդը, որը դուրսն է գնացել:

— Ինչո՞վ է նա գլխից ձեռք քաշած:

— Ինչպե՞ս թէ, միթէ նա չի վախենում, որ ամուսինը նրան կը մորթի:

Դռնապաններս էլ խէթ խէթ են նայում ինձ մօտ եկող ճապօնացիներին:

Նոյն իսկ տասնամեայ ազջիկն էլ է պողպատաբերում: Նրա կարծիքով ես աններելի ռազմադիտական սխալ գործեցի, որ ճապօնացիներին տռաջին անգամ դալուն պէս գերի չը վերցրի:

Բայց այնուամենայնիւ ես խօսակցեցի այդ երկու երկտառաբե ճապօնացիներին հետ, որոնք գեղեցիկ համալսարանական կըրթուիւն են սաայել և թերթելով ու թարգմանել տալով լրագրական և ամսագրիներին միջի յօդուածները, ահայտ որ դրանց մէջ պատկերանում է ինքը՝ ճապօնեան, ճապօնական ճապօնեան:

— Ծաներ դեհ. (ճանաչի՞ր քեզ). բայց խելացի բան է և ներկայ փիլիսոփայական կանոնը.

— ճանաչի՛ր թշնամուդ:

Ուրեմն աշխատենք ճանաչել ճապօնեան նրա մամուլի միջոցաւ:

Մամուլը ճապօնիայում սուր—զգայուն, ուժեղ և ռամկավարական է (ժողովրդական):

ճապօնիայում բոլորը գրագէտ են, որովհետեւ գրագիտութիւնը պարտադիր է ամենքի համար: Հէնց որ մանուկը 7 տարեկան դարձաւ, ծնողները պարտաւոր են նրան իսկոյն ժողովրդական դպրոցն ուղարկել:

— Բայց ի՞նչ կլինի, եթէ ուսումնարան չը տանեն:

— Այդ համարեա երբէք չի լինում:

Սովորաբար նոր տարուայ լրագիրների առաջին համարում լոյս է տեսնում այն մանուկների անուանական ցանկը, որոնց ուսումնարան մանելու ժամանակն հասել է: Մի և նոյն համարում գետեղաւած է լինում և այն անձանց ցուցակը, որոնց ղեկավարական ծառայութեան ժամանակն է հասել: Այդ երկու պարտաւորութիւններից խուսափելն հաւատարմաւոր անպատուութիւն ու պախարակելի է: Հայրը պարծենում է, որ նրա զաւակը դպրոց է յաճախում:

— Իսկ եթէ հայրը փող չունի:

— Սկզբնական կրթութիւնը ձրի է, բայց թանկ չէ նաև գիմնազիական (միջնակարգ) և բարձրագոյն—համալսարանա-

կան կրթութիւնը: Գոյութիւն ունին որոշ ղեւորութիւններ: Մտորներն իրենց կարողութեան համեմատ բաժանուած են երեք դասակարգի: Մի դասակարգի ծնողները ղեմնաղիօնը ամսական 25 կոպէկ ուսումնաւարձ է ստանում, երկրորդ դասակարգից—40 կոպէկ, իսկ երրորդից—մի ռուբլի... Համալրարանում միջին թուով ուսումնաւարձ են ստանում ամսական 4 ռուբլի: Լուսաւորութիւնն հանրամատչելի է և չափազանց էժան: Ահա թէ ինչու է այդքան էժան և մոմուլը: Ահա «Արեգակ» կիսամազիւրը, նա ապւում և ատարածում է 200,000 օրինակ, լոյս է տեսնում ամսական երկու անգամ, իւրաքանչիւր համարը բաղկացած է 250—300 երեսից, ունի բազմաթիւ նկարներ, գեղեցիկ արտաքին և արժէ տարեկան միմիայն 3 ռ. 60 կոպէկ: Առանձին համարների գինը 15 կոպէկ է: Ի հարկէ զարմանալի չէ, երբ դուք ամեն տեղ հանդիպում էք այդ կիսամաթերթի: Ահա և համբաւաւոր «Ճապոնիա և Ռուսաստան» թերթը, որն 200 էջից բաղկացած համարը միմիայն 8 կոպէկ արժէ: Ուրեմն ի՞նչ զարմանալի բան է, երբ մեր ջիմերիկշաներն անգամ (բեռնակիր մշակներ) կարգում են Լեւոնտաւի, Տօլստոյի, Գօրկու և Լէօնիդ Անդրեւի մասին:

— Ի՞նչ էք ասում, զարմացած բացականչեցի ես:

Նա ինձ տուաւ այդ թերթի համարը: Թերթում և մնում եմ զարմացած: Իմ, բոլոր գէմքերը ծանօթ են: Գրքի մէջ կան բազմաթիւ պատկերներ. Բայց ճապոնական բնորոշ գէմքերի շարքում դուք հանդիպում էք ձեզ համար թանկագին գէմքերի՝ Պուշկինի, Տօլստոյի և Լեւոնտաւի պատկերներին, իսկ զբքի մէջ կան յօդուածներ նրանց, ռուսաց գրականութեան, պատմութեան և աշխարհագրութեան մասին:

Բայց մեծապէս սխալ կլինի, եթէ կարծէք, որ այս՝ յատկապէս Ռուսաստանին նուիրուած թերթումն էք հանդիպում այդ յայտնի գէմքերին և միայն նա է մեզանով հետաքրքրում: Չըկայ ճապոնական ոչ մի թերթ, որն իւրաքանչիւր համարի 1/3 մասը նուիրուած չլինի Ռուսաստանին: Չըկայ ոչ մի ամսագիր, որն էջերի ճապոնա—չինական նշանադրերի ձեզ համար կախարդական անտառի միջից, չընայէն Գօրկու և Տօլստոյի պատկերները:

Նւ ոչ թէ միայն պատկերներն, այլ ճապոնական նկարիչներն անկախ դործերը, որոնք Ռուսաստանի մեծ զբոյլն նկարում են իւր գութանի ետեւից դնացող մոճկալ:

Գլխակալ քաշում է չժուած ձին, մտադրաւ և դաժան ուղղում է Տօլստոյի իւր գութանը: Նրաստանները դեղ է իւր վրից և խորունկ խշուռ է այդ խորը ռուսական հոշում:

Իսկ ներքևում ճապօնական վերատուութիւն է և շուրջն էլ ամբողջապէս ճապօնագիր սիւնեակներով լեցուն:

— Այդ Տօլտոյի մասին է:

— Միթէ այդ «Պատերապմ և խաղաղութիւն», «Աննա Կարենին» և «Կրէյցերի Սօնաժան» է:

— Ոչ, Ժպտալով պատասխանում է Սարատորին, — նրա բոլոր վէպերը վաղուց թարգմանուած են, նոյն իսկ «Յարութիւնը» և առանձին առանձին հրատարակուած: Ամադիւնեւում լոյս են տեսնում նրա փիլիսոփայական — առաւօտարանական յօդուածները, նախակները — գլխաւորապէս անգլիական հրատարակութիւններէ:

— Իսկ սորան ճանաչում էք: — հարցրեց ինձ Սարատորին և տուաւ «Արեգակի» ուրիշ գրքը — Տակալի:

— Ինչպէ՞ս չէ, դա Գօրկու ընտանիքի նկարն է, ինքն է, ինքը և նրա երկու սրբեր: Կարծես էլ նրա առանձնատեսակի լուսանկարն է: Ես նոյն իսկ Ռուսաստանում չեմ տեսել այդ նկարները:

— Այո՛, դա «Մեշչանները» հեղինակն է:

— Ինչո՞ւ միայն «Մեշչանները», միթէ՞ դա նրա ամենից բնորոշ հեղինակութիւնն է:

— Դա նրա գրուածքներից ամենալաւն է: Ճապօնիայում Գօրկու բոլոր հեղինակութիւններից դա ամենատարածուածն է, որովհետեւ հեղինակը նրանում ճապօնացիների շատ զգայուն կողմին է դիպել: Մեր հայկենիքում նոյն տարածայնութիւնն է ակնում, ինչ որ Գօրկին շօշափել է «Մեշչաններ» աշխատութեան մէջ: Մենք ցայսօր այդ չէինք նկատում, մեր վիպագիրներն այդ նիւթը չէին շօշափել: Բայց երբ ճապօնացիք կարդացին և ուղի թատրոնական բեմի վրայ տեսան «Մեշչաններին», նրանք հասկացան այն կացութիւնը, որի մէջ գտնուում են ճապօնական հասարակութեան մեշչանները:

Մեր վիպագիրները մէջ դնում են Գօրկուն հետեոյներ, որոնք իրենց վէպերի և պատմութիւնների մէջ անալիզի (վերլուծութեան և քննութեան) են ենթարկում այդ տարածայնութեան ձևերն ու պատճառները, որոնք նկարագրում են ճապօնական Բեզսեմենովներին:

— Ինչո՞ւմն է այդ տարածայնութեան էութիւնը:

— Եթէ դուք մանրամասն կերպով ծանօթանաք ճապօնիայի ներկայ կացութեան հետ, այն ժամանակ կը հասկանաք, թէ ինչու Գօրկին մեզ համար թանկ է հէնց իւր Մեշչաններով:

Դուք նրան անուանում էք թափառաշրջիկներ (բօսեակ—բոբիկ) հայր, իսկ մենք—Հայր Մեշչանների:

— Իսկ բօսեակները ձեզ համար անհատկանալի են:

— Այո՛. Այդ երեւոյթը դեռ ճապօնական կեանքից դուրս է և մեզ համար անհատկանալի: Այդտեղ շատ բան ուղղակի տարօրինակ է:

— Գօրկու պատկերի շուրջն եղած դրուժիւնը նրա մասին է:

— Ո՛չ. Գօրկու և Տօլստոյի մասին մեր ամսաթերթերում գրուած են շատ ու շատ յօդուածներ..... Ապա Սարատօրին բացատրելով, որ դա Ռուսաստանին վերաբերեալ քաղաքական յօդուած է և գրուած Պրոֆէսօր Ուիսօզիւրօ Միակի ձեռքով, որ աշխատակից է Տօկիօյում հրատարակուող «Նիպօն» թերթի և խմբագիր «Ճապօնացիք» ամսագրի, թարգմանում է այդ հետաքրքիր քաղաքական յօդուածը, որը «Ռուս» թերթն առաջ է բերում երբև վերոյգրեալ յօդուածի շարունակութիւն:

ՀԱՅՈՑ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Ը Ս Տ Մ Ո Մ Ջ Է Ն Ի

«20 թ. երբ Աւգոստոսը անձամբ Ասորիք եկաւ և լուրջ ու եռանդուն սկսեց գործել, նրա կամքին հնազանդուել սկսեցին արեւելեան աղգերը: Հայաստանում Արտաշէս թագաւորի դէմ ելաւ մի զօրեղ կուսակցութիւն և ապստամբները գիմեցին հռոմէացիներին ինչդրելով թագաւոր կարգել Հայոց Արտաշէսի կրտսեր եղբօր Տիգրանին, որ սնուած էր կայսերական պալատում և այն ժամանակ ապրում էր Հռոմում: Երբ կայսրի խորթ որդին՝ Տիբերիոս Կլաւդիոս Ներոնը, 22 տարեկան մի երիտասարդ, զօրեղ բանակով Հայաստան մտաւ, Արտաշէս թա-

դառնորն սպանուեց իւր իսկ ազգականներէ ձեռքով իսկ Տիգրանը արքայական թագն ընդունեց կայսերական փոխանորդից ճիշտ այնպէս, ինչպէս 50 տարի դրանից առաջ նրա Տիգրան պապը իւր թագն ընդունել էր Պամպէսի ձեռքից։ Ատրպատականը նորից անջատուեց Հայաստանից և Մարաց թագաւոր Արտաւազդէի Արիոբարդան որդուն տրուեց, որը նոյնպէս սնուել էր Հոռոմոս։ Սակայն, ինչպէս երևում է, նա աւատական կախումն ունէր ոչ թէ հռոմէացիներէ, այլ պարթեւներէ։ Ոչինչ յայտնի չէ այն մասին, թէ արգեօք ինչ կարգեր ներմուծուեցին Կովկասի մօտակայ թագաւորութիւնների մէջ, բայց որովհետեւ այս թագաւորութիւնները յետագայում հռոմէացիների աւատական տէրութիւնների կարգին էին դասուում, հարկաւոր է ենթադրել, որ այդտեղ ևս հռոմէական ազդեցութիւնն այդ պահին յաղթող էր»։¹⁾

Հռոմէացիներն այս ժամանակներում կարելի է ասել աւելի շատ հաշտ էին քան լարուած պարթեւների հետ, որովհետեւ նոցա շահերը շատ քիչ էին ընդհարում։ «Ընդհակառակը Հայաստանում հռոմէական դերիշխանութիւնը չունենալով բացի իրանից ուրիշ ոչ մի թեւ ու թիկունք, դժուարութեամբ էր կարողանում դիմանալ ազգային ընդդիմադիր կուսակցութեան։ Տիգրան թագաւորի վաղաժամ մահից յետոյ նրա որդիները, կամ ոոցա անուսով կառավարող պետական մարդիկը միացան այդ կուսակցութեանը։ Հռոմէացիների կողմնակիցները դրա հակառակ հանդէս բերին միայլ իշխանի՝ Արտաւազդին, բայց նա չէր կարող յաղթահարել աւելի ուժեղ հակառակ կողմը։ Հայկական այս ներքին խռովակութիւնները խոչընդոտ հանդիսացան պարթեւ-հռոմէական բարեկամական յարաբերութիւններին։ Հայերը, որոնք ընդհանրապէս հակումն չէին զգում դէպի հռոմէացիները, բնականօրէն աշխատում էին յենուել պարթեւներին իսկ Արշակունիները նոյնպէս չէին կարող մոռանալ, որ Հայաստանը եր-

1) Տես V 372—73.

բեմն պարթևական թագաւորող տան կողմնակի մի ճիւղի իշխանութիւն էր։ Առանց արիւնի եղած պատերազմները յաճախ ապարդիւն և վտանգաւոր են լինում։ Բանն այն տեղ հասաւ, որ 6 թ. Ք. ա. այն Տիբերիոսը, որ 14 տարի դրանից առաջ Տիգրանին Հայաստանի աւատական դահն էր բաղմեցրել, Հռոմի պատուէրով զօրքի գլուխն անցած պիտի նորից Հայաստան մտնէր և կարգ վերահաստատէր. հարկ եղած գէպքում նոյն իսկ ուժի գիմէր։ Բայց կայսերական տան մէջ բարձրացած երկպառակութիւններն այստեղ ևս իրանց կործանիչ ազդեցութիւնն ունեցան։ Տիբերիոս հրաժարուեց իւր խորթ հօր յանձնարարութիւնից, իսկ որովհետեւ նրան փոխարինող ուրիշ կայսերական զօրապետ չկար, ուստի հռոմէական կառավարութիւնը մի քանի տարի շարունակ կամայ ակամայ անձայն նայում էր պարթևների հովանաւորութեամբ Հայաստանում ինքնադուլիս իշխող հակահռոմէական կռուակցութեան վրայ։ Վերջապէս 1 թ. Ք. ա. նոյնպիսի յանձնարարութիւն ոչ միայն տրուեց կայսեր որդեգիր քսան տարեկան Դայոս կեսարին, այլ և Հայաստանի նուաճումը, ինչպէս յոյս ունէր հայրը, պէտք է լինէր մեծամեծ ձեռնարկութիւնների սկիզբն և քսանամեայ թագաժառանգ իշխանի արևելեան այս արշաւանքը պէտք է լինէր նոյն իսկ Աղէքսանդր Մակեդոնացու գործի շարունակութիւնը... Հայաստանի նկատմամբ այս ձեռնարկութիւնն այնքան յաջող դուրս չեկաւ, որքան և Տիբերիոսինը։ Հռոմի թագաժառանգն ու Պարթևաց թագաւոր Նրահատը տեսակցութեան ելան Եփրատի կղզիներից մէկում, պարթևները նորից հրաժարուեցին Հայաստանից և Պարթևաց հետ լինելիք պատերազմի վտանգը վերացաւ և խանգարուած բարեկաւ յարաբերութիւնները դոնէ արտաքուստ վերսկսուեցին։ Դայոս Հայոց թագաւոր դրաւ Մարաց թագաւորական տնից Արիոբարդան իշխանին և Հռոմի գերիշխանութիւնը նորից հաստատուեց։ Սակայն Հռոմի նկատմամբ լաւ շարժմադրուած հայերը առանց ընդդիմադրութեան չհամաձայնուեցին այսպիսի կարգադրութեան։ Բանը ոչ միայն

լեզէոնները Հայաստան քաշելու, այլ և ընդհարման հասաւ 2 թ. Ք. յ. Հայոց Արտագերա (Artageira) բերդի պարիսպների տակ մի պարթև սպայ խորամանկ միջոցով վերաւորեց երիտասարդ գահաժառանգին, որը ամսից աւելի վերքից տանջուելով մեռաւ: Պետութեան և զինատիրական քաղաքականութիւնների ի մի խառնուիլն այս անգամ ևս մըսակար հետեւանքներ առաջ բերաւ: Երիտասարդ իշխանի մահը փոխեց քաղաքականութեան ընդհանուր ընթացքը: Յետաձգուեցին շատ ծրագրեր: «Ծրագրի ամենամահարժեշտ մասը միայն կատարուած էր. Հայաստանը գրաւուած էր հռոմէական զօրքերով և պարթևների հետ վերանորոգուած էին հին բարեկամական յարաբերութիւնները, թէև այս յաջողութեան վրայ էլ մնայլ ստուեր էր ձգում գահաժառանգ իշխանի մահը»:

Այդ յաջողութիւնը նոյնքան անհաստատ էր, որքան անհետեւանք էր 20 թ. փառաւոր արշաւանքի յաջողութիւնը: Հռոմի նշանակած Հայաստանի թագաւորները շուտով անճար դրութեան մէջ ընկան, ճնշուեցին հակառակ կողմի կուսակցութեան թագաւորներից պարթևների ծածուկ կամ յայտնի աջակցութեամբ: Երբ Հռոմում սնուած պարթևների Վոնոն (Vonones) թագաժառանգը հրաւիրուեց թափուր մնացած պարթևական գահը բազմելու, հռոմէացիներն յոյս ունէին յանձին նորա հօր նեցուկ գտնել: Սակայն հէնց այդ պատճառով Վոնոնն ստիպուած եղաւ գահից հրաժարուել, իսկ նրա տեղը բռնեց Մարաստանցի Արտաւանը (Artabanos), որ մօր կողմից Արշակունիներից էր, բայց պատկանում էր պարթևական Դակերի ցեղին և երեխայութիւնից արդէն տեղական բարքերին սովոր և եռանդուն մարդ էր (10 թ. Ք. յ.): Այդ ժամանակ հայերն համաձայնուեցին Վոնոնին իրանց թագաւոր ընդունել և այդ պատճառով Հայաստանն եւնթարկուեց հռոմէական ազդեցութեան: Սակայն Արտաւանը չէր կարող թոյլ տալ, որ նրա քշուած ոստիւր իւր դրացի երկրում թագաւորէր: Որպէս զի պաշտպանէ իւր կոչման ամեն կողմից անտրժան իշխանին, հռոմէական կա-

ռազմարութիւնը պիտի կուսէր թէ պարթեաների և թէ իւր սեփական հպատակների հետ: Այն ժամանակներում ծայրագոյն իշխանութեան հասնելով, Տիրերիսո իսկոյն զէնքի չդիմեց, և Հայաստանում մի առ ժամանակ հակահռոմէական կուսակցութիւնը զերիշխող եղաւ: Սակայն Տիրերիսո երբէք մտադիր չէր հրաժարուել այս սահմանակից կարեւոր երկրից»:

Կապագովկայի ու Կոմոդէնէյի թագաւորութիւնները վերջացնելով, Հռոմի կառավարութիւնը Գերմանիկ դահաժանդին լիազօրութեամբ արեւելք է ուղարկում դործերը կտրկադրելու. նա գալիս է Հայաստան և «միայն իւր բարձր դիրքով հայերին կրկին հպատակեցնում է: Անընդունակ Վոնոնին նա հեռացնում է և հռոմէացիներին հաւատարիմ մնացած տեղական ազնուականութեան ցանկութեամբ նոցա թագաւոր է նշանակում այն Պոլիմոնի սրգուն, որին Մնատիսոսը Պոնտոսի թագաւոր էր կարգել, այսինքն Զենոնին, կամ Արտաշէսին, որպէս կոչում էին նրան հայերը: Հայոց այս նոր թագաւորը մի կողմից ազգակցութիւն ունէր կայսերական տան հետ իւր մայր թագուհի Պիւթագորի՝ եւսպետ Մնատիսոսի թոռի կողմից: Միւս կողմից նա մեծացել էր տեղական սովորութիւններով, ճարպիկ օրսորդ էր և խնձողների ժամանակ լաւ խմուղ: Մեծ թագաւոր Արտաւանն էլ հռոմէացի գահաժառանգի հետ խոհեմութեամբ բարեկամաբար էր վարուում. միայն խնդրում է հեռացնել Ասորիքից իւր նախորդին՝ Վոնոնին, որպէս զի վերացուն այն յարաբերութիւնները, որ սկսուել էին նորա և դժգոհ պարթեաների մէջ»:

«Տիրերիսո կայսրը քանի հաստատ կերպով պահում էր պետութեան զեկը իւր ձեռքում և քանի կենդանի էր Հայոց Արտաշէս թագաւորը, արեւելքում խաղաղութիւն էր տիրում. բայց զառամեալ կայսրի վերջին տարիները, այն ժամանակ, երբ նա իւր մենաւոր կղզու վրայ ապրելով պետական գործերը իրանց բնական ընթացքին էր թողել և չէր ուզում ոչ մի բանի խառնուել, մանաւանդ Արտաշէս թագաւորի ժահուանից յետոյ (մօտ 34 թ.) ամեն բան նորից հին կարգով

առաջ դնաց: Արտաւան արքան, հպարտանալով իւր երկարատեւ ու բախտաւոր թագաւորութեամբ և իրանի սահմաններում ապրող ցեղերի դէմ՝ բազմիցս տարած յաղթութիւններով և միեւնոյն ժամանակ վստահ լինելով որ զառամեալ կայսրը չի կամենայ պատերազմ սկսել Արիւնքում: համոզեց հայերին թագաւոր հռչակել իւր աւագ որդի Արշակին՝ այսինքն հռոմէական գերիշխանութիւնը փոխել պարթեականի: Արտաւան Գ. այնքան առաջ դնաց, որ նոյն իսկ սկսեց պահանջներ անել հռոմէացիներէց և աշխատեց Կապադովկիան գրաւել: Բայց Տիբերիոս քնած չէր. նա Վիտտելիոս զօրավարին արիւնք է ուղարկում: Պարթեւ Արշակին, որին հայերը թագաւոր էին ընտրել, նա հակադրեց վրայ թագաւորական տան պատկանող մի իշխան, Վրաց թագաւոր Փարսամանի եղբայր Միհրդատին և համոզեց թէ նրան և թէ ալբանների թագաւորին ղէնքը ձեռին պաշտպանել հռոմէական թիկնածուին հայկական գահի վրայ: Կովկասի այն կողմն ապրող պատերազմասէր և ամեն մի զօրահաւաքի առաջարկները սիրով ընդունող ցեղերի միջից սարմատացիներն էին, որ վարձուելով հռոմէական ոսկով, բազմաթիւ խմբերով հաւերուեցին Հայաստան խուժելու: Հռոմէացիների թեկնածուն իւր կողմից կարողացաւ կաշառուած պալատականների օգնութեամբ թունաւորել իւր մրցակցին և տիրել ամբողջ երկրին, նրա մայրաքաղաք Արտաշատի հետ միասին: Արտաւան Հայաստան ուղարկեց սպանուած թագաւորի փոխանորդ իւր միւս որդուն Որոդէսին (Orodes), իւր կողմից նոյնպէս աշխատելով Կովկասիան օժանդակել զօրքեր ձեռք ձգել: Բայց շատ քիչ վարձկաններ միայն կարողացան Հայաստան գալ. իսկ պարթեական այրուձին չէր կարող յաղթել Կովկասեան ցեղերի դիմացկուն հետեակազօրին և սարմատացի ահաւոր հեծեալ աղեղնաւորներին: Որոդէսը դաշտում տեղի ունեցած տաք կռոււմ յաղթուեց և իւր մրցակցի հետ մենամարտելիս ծանր վէրք ստացաւ: Այն ժամանակ Արտաւան ինքը Հայաստան եկաւ: ¹⁾

1) V 375—77.

Բայց Վիտտելիոս Աստրիքից զօրքերը քաշելով Միջագետք, երկազառակութիւն է ձգում պարթևական ասան մէջ, այնպէս որ Սշտաւան գահաւիժութեամբ և կրկին թագաւոր ճանաչուելով ստիպուած է լինում վերջը խաղաղութեան դաշն կապել հռոմեացիների հետ և ընդունել նրանց թեկնածու Միհրդատին Հայոց թագաւոր։ Այդ ժամանակ, հեշտութեամբ ձեռք բերած այս խաղաղութիւնից յետոյ շուտով մեռնում է Տիբերիոս 37 թ. և նրա յաջորդ Դայոս Կալիգուլան՝ մի նախանձոտ, անմիտ ու անընդունակ մարդ, յետ է կոչում թէ Վիտտելիոսին և թէ Հայոց թագաւորին։ Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ այդպիսի բարեյաջող հանգամանքից կօդաուէր Պարթևաց թագաւորը ու նորից կընուածէր Հայաստանը)։ Դայոս Վալիգուլային յաջորդեց Կլաւդիոս 41 թ. Սա սկսեց Տիբերիոս կայսրի ծրագրերն առաջ տանել Արևելքի նկատմամբ։ Արտաւանքից ազատեց Միհրդատին և կրկին Հայաստան ուղարկեց թագաւորելու։ Պարթևների երկրում Վարդան և Գոտարզ եղբայրների մէջ աղգամիջեան կռիւ կար դահի համար, որ նոցա զբաղեցնում էր, ուստի Միհրդատ իւր եղբօր ուղարկած զօրքերով կարողանում է յաղթել պարթևներին՝ հաւատարիմ մնացած հայերին և նորից նուաճում է երկիրը²⁾։

1) Հայաստանին տիրելու համար չկան պատմական ճշգրիտ տեղեկութիւններ. բայց որ այդ իրօք տեղի է ունեցել, յայտնի է պարզապէս Տակիտոսի ժամանակագրութիւնից 11.9: Հաւանօրէն այս իրողութեան է վերաբերում Յովսէփոսի (20,3,3) պատմածը Արտաւանի յաջորդի մտադրութեան մասին, որ նա ուզում էր հռոմէացիների հետ պատերազմ ունել, որից իզուր աշխատում է յետ կտսեցնել Յալիարէնի սատրապ Իգառէսը: Յովսէփոսը (զուրկէ նրանից ստանելով նաև Գաբազաշէանը, Գ. Ա.) իհարկէ սխալմամբ Արտաւան Գ.ի յաջորդին Վարդան է կոչում: Արտաւանի անմիջական յաջորդը ըստ Տակիտոսի (Փրոնիկոս 11.8) լինում է նրա համանուն որդին, որին յետոյ Գոտարզը դահից հեռացրեց նրա որդու հետ միասին. այստեղ պէտք է հասկանալ այդ Արտաւան եւին: V 379.

2) Պետրոս Պատրիկ խառնում է Վրաց և Բոսֆորում իշխող

«Քանի որ պարթևների երկրում իշխում էր թոյլ Գոտարզը, Հայաստանը մնում էր հռոմեացիների տիրապետութեան ներքոյ: Բայց հէնց որ կառավարութեան ղեկն անցաւ աւելի խոհեմ ձեռք և ներքին երկպառակութիւնները դադարեցին, Հայաստանի պատճառով կռիւները նորից սկսուեցին: Գոտարզի մահից և նրա յաջորդ Վոնոնի-ի կարճատեւ թագաւորութիւնից յետոյ դահ բարձրացաւ վերջինիս Վաղարշ (Vologasos-Վաղադադ) որդին, իւր երկու եղբայրների՝ Տրդատի և Բակուրի անպայման համաձայնութեամբ, մի բան, որ հաղուադիւտ էր այս տէրութեան մէջ: Դա մի ընդունակ և խելօք կառավարիչ էր, նա շատ քաղաքներ էր շինել տալիս և շինելով ստորին Յփրատի ավերումը Վաղարշակերտ (Vologasia) քաղաքը, յաջորդութեամբ աշխատում էր Պալմիրայի վաճառականութիւնն այդտեղ տեղափոխել: Նա չէր սիրում ծայրայեղ հապճեպով ձեռք առած միջոցներ և աշխատում էր ըստ կարելոյն խաղաղ ասլրել իւր հղօր հարևանի հետ: Սակայն հայաստանի յետնուածումը նրա հայրենի տան քաղաքական գլխաւոր նպատակն էր, ուստի և նա էլ պատրաստ էր օգտուել ամեն մի յարմար առիթից իւր նպատակին հասնելու համար: Այդ ժամանակ, ինչպէս երևում է, այդպիսի մի առիթ կար: Հայոց պալատում տեղի էր ունենում պատմութեան մէջ հաղուադիւտ ընտանեկան քրտմանիլի ողբերգութիւններից մէկը: Վրաց զառամեալ թագաւոր Փառասմանը մտածեց իւր եղբորը (Միհրդատին) Հայոց թագաւորական գահից ձգել և նրա տեղը իւր հարազատ որդի Հռադամիստին (Rhadamistos) նշանակել: Իւր հօր հետ կռուած լինելու պատրուակով, Հռադամիստ եկաւ իւր հօրեղբոր և աներոջ մօտ և սկսեց բանակցութիւնների մէջ մտնել նշանաւոր հայերի հետ վերոյիշեալ նպատակով: Երբ նա կողմնակիցներ հաւաքեց, Փառասման

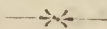
թագաւորներն զործերը համանունութեան պատճառով, դրա համար պէտք է առաջնորդուել այս կէտում Տակիտոսով (Ժամանակագրութիւն 12.18.)

52 թ. պատերազմ՝ սկսեց զանազան պատճառներով իւր եղբօր հետ և ամբողջ երկիրն ենթարկեց իւր կամ աւելի ճիշդ՝ իւր որդու իշխանութեան։ Միհրդատ գիմեց Գառնի¹⁾ բերդում եղած հռոմէացի բերդապահ ղօրքին։ Հռադամիստ չհամարձակուեց այս ամբուլթեան վրայ դալ, բայց բերդակալ Յելիոս Պոլլիոնը ստոր և կաշառակեր մարդու անուն էր վայելում։ Հարիւրապետը, որ նրա մօտ բերդապետի պաշտօն էր վարում, դնաց ֆառատմանի մօտ այն նպատակով, որ նրան համոզի հեռանալ՝ յետ նահանջի։ Նա խոստացաւ, բայց խոստումը չկատարեց։ Պոլլիոնը իւր օգնական բերդապետի բացակայութեան ժամանակ սկսեց ապառնալ թագաւորին, (որ արդէն դուշակում էր իւր վիճակը), որ եթէ նա ինքն անձնատուր չլինի Հռադամիստին, բախտի ձեռքին խաղալիք կ'ընդունի։ Հռադամիստ կեանքից զրկեց թագաւորին, նրա ամուսնուն՝ Հռադամիստի քրոջ և նրա որդոց, որովհետեւ սոքա իրանց ծնողների գիակները տեսնելիս սուգ ու կոծ էին բարձրացրել։ Այս ճանապարհով հառաւ Հռադամիստ Հայաստանի տիրապետութեան։ հռոմէական կառավարութիւնն հարկաւ չէր կարող անտաքեր նայել այն դաժան և անսիրտ դործերի վրայ, որ կատարում էին հռոմէացի սպաների դործակցութեամբ և չէր կարող թոյլ տալ, որ իւր աւատական իշխաններից մէկը պատերազմ յայտնէր միւսին։ Այնուամենայնիւ Կապադովկիայի կուսակալ Յուլիոս Պելլեգնուսը Հռադամիստին հայոց նոր թագաւոր ճանաչեց և Ասորիքի կուսակալ Ումմիդիոս Կվադրատի մօտ գումարում ժողովում այն կարծիքն յաղթող հանդիսացաւ, թէ միևնոյն է հռոմէացիների համար թէ ով կիշխէ Հայաստանում, եղբօր որդին թէ հօրեղբայրը։ Մի լեզուիցով Հայաստան սղարկուած Լեզատին պատուիրուեց պահպանել իրերի առաջուայ դրութիւնը (status quo) ցնոր կարգադրութիւն։ Այն

1) Գառնէի (Gorneae), որին հայերը Գառնի անունն են տալիս, մինչև այժմ յայտնի է իւր աւերակներով, երևանից ոչ շատ հեռու գէպի արևելք. Kiepert. Դա յայտնի Բաշ-Գառնի աւանն է. Գ. Ա.:

Ժամանակ պարթևաց թագաւորը ենթադրելով, որ Հռոմը շատ էլ եռանդուն կերպով չի պաշտպանի Հռադամիտին, այդ վարկեանը յարմար համարեց Հայաստանի նկատմամբ իր վաղեմի իրաւունքներն յայտնելու։ Հայաստանը նա նուիրեց իւր Տրդատ եղբօր և Հայաստան մանող պարթևական զօրքերն համարեա առանց կռուի տիրեցին ամբողջ Երկրին և նրա 2 մայրաքաղաքներին՝ Տիգրանակերտին և Արտաշատին։ Երբ Հռադամիտ փորձեց իւր ձեռքում պահել այն, ինչ որ չարագործութեամբ ձեռք էր բերել, հայերն իրանց դուրս քշեցին նրան։ Հռոմէական երկրապահ զօրքը, ինչպէս երևում է, Գառնիի անձնատուր լինելուց յետոյ հեռացաւ Հայաստանից, իսկ Ասորիքից դուրս եկող Լեդիոնին կուսակալը հրամայեց վերադառնալ՝ պարթևների հետ ընդհարումն սկսեանալուց խոյս տալու համար։

(Կր շարունակուի) .

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ

Գ.

ԱՂՃԱՏՈՒՄ ԵՒ ՎԱՐԻԱՆՏՆԵՐ

Ժողովրդական խաղը բերնէ բերան և սերնդէ սերունդ անցնելով փոփոխութեան է ենթարկուած։ Այս փոփոխութիւնը միշտ յօգուտ երգի չի լինում, այլ յաճախ ի վնաս։

Արդարեւ կարող է պատահել, որ սկզբնապէս թոյլ բանաստեղծութիւնը հետզհետէ աւելի գեղեցկանայ. բայց դժուար է ենթադրել, որ սկզբնապէս անիմաստ և բոլորովին անչնորհք լինի մի ոտանաւոր և մնայ ժողովրդի յիշողութեան մէջ և հետզհետէ իմաստալից ու գեղեցիկ

դառնայ։ Խաղը մնում է միայն, երբ դիւր է գալիս։ Իսկ անիմաստ բանը դիւր չի գալ, և եթէ դիւր էլ գայ, նրա շրջանն ընդարձակ չէ և ոչ էլ կեանքն է երկարատեւ։ Եթէ այժմ գտնում ենք բազմաթիւ անմիտ և անհեթեթ խաղեր, որոնք տարածուած են շատ կողմերում, դրանց մեծագոյն մասն անհրաժեշտօրէն յետագայում միայն ազճատուած են։ Ազճատուած ձևով խաղը մնում է միայն նրա համար, որ սկզբնապէս գեղեցիկ ձև է ունեցել։ Հին գեղեցիկ ազգեցութիւնը շարունակում է գործել և այն ժամանակ, երբ այլ ևս չկայ գեղեցիկութիւնը, այս ինչպէս անհատի, նոյնպէս և ժողովրդի հոգեբանութեան մէջ է։

Խաղն ուրեմն ժամանակի ընթացքում հետզհետէ աւելի կորցնում է իւր պարզ ու բնական կազմութիւնը, քան գեղեցկանում, նա խանդարւում կամ ազճատուում է։ Եւ ազճատ երգը շարունակում է ապրել ժողովրդի բերանին, ճիշտ ինչպէս աղաւաղուած ապրում են դեռ մեր պառաւական աղօթքներն, աւելի կապքի աղօթքները, որոնք սկզբնապէս իմաստալից յօրինուածներ են ունեցել, երբ կենդանի է եղել այն հեթանոսական հաւատալիքը, որի արդիւնքն են իրենք։

Ժողովրդական խաղի ազճատումը խիստ բազմազան կերպով կարող է առաջ գալ, բաւական է, որ մի կամ երկու բառ փոխւում են, մի բայի ժամանակ՝ ներկան անցեալ է դառնում, կամ անցեալը ներկայ կ'ըն, և երգի կազմութիւնն արդէն խանդարւում է, կամ իմաստը կերպարանափոխւում է։

Խաղն առանձնապէս կազմալուծւում է, երբ երկու զուգահեռական մասերի յարաբերութիւնը կամ մըթնանում է, կամ ոչնչանում։ Առաջին դէպքում խաղը կորցնում է իւր սկզբնական բնաւորութիւնը, իսկ երկրորդ դէպքում բնութեամբ սկսուածքը, իւր նշանակութիւնը կորցնելով, դառնում է մի դատարկ ձև։ Վերցնենք, օրինակ, հետևեալ գողտրիկ քառեակը և տեսնենք նրա կրած փոփոխութիւնները։

1. Պաղ ջուր պրծել, կուգայ սարէն,
 Կուգայ, թափի մարմար քարէն,
 Ձի հովցուցե սրտիս հարէն,—
 Նարն ա դարձել իր իրզարէն:

Այս քառեակի բաղմամբիւ վարիանտներից մէկն է և հետեւեալը.

2. Ջուրը պրծել, կուգայ սարէն,
 Կուգայ, թափի մարմար քարէն.
 Ձի սաղցուցե սրտիս հարէն,—
 Նարն ա դարձել իր իրզարէն:

Այս երկու վարիանտի տարբերութիւնը շատ չնչին է, բայց և այնպէս երկրորդի մէջ արդէն միջնած է, իսկապէս չկայ առաջինի բնութեամբ սկսուածքի պարզ ու պայծառ բաղդատութիւնը: Առաջինի մէջ ջուրը պաղ է և մեր մէջ ծնեցնում է մի նախապատրաստական տրամադրութիւն. մենք սպասում ենք, որ պաղ ջուրը հովացնի խմողի սիրտը. բայց սրտի վէրքն այնքան բորբոք է, որ չի հովացնում: Երկրորդի մէջ պաղ բառը դուրս է բնկել և մնացել սոսկ ջուր. իսկ հովացնել բառն ահա անցել է սաղացնել, առողջացնել բառը: Բնութեամբ սկսուածքն այս ձևով թէպէտ և դեռ կապուած է խաղի երկրորդ մասի հետ, բայց այլ ևս ոչ մի տրամադրութիւն առաջ չէ բերում, և մենք չենք էլ սպասում, որ ջուրը բռնի, առողջացնի սրտի վէրքը: Այս տրամադրութիւնն առաջ կը դար, եթէ ջուրը լինէր սրտի վէրքի բնական սպեղանին, ինչպէս որ պաղ ջուրը սիրտ հովացնելու միջոցն է:

Վերցնենք ուրիշ երկու վարիանտ.

3. Ջուրը պրծե, կուգայ սարէն,
 Կուգայ, թափի մարմար քարէն.
 Իրար մի տայ սրտիս հարէն,—
 Նարն ա դարձել իր իրզարէն:

4. Ջուր մի փրթե, կուգայ սարէն,
 Կուգայ, թափի մարմար քարէն.
 Ձեռ մեկ իտայ սրտիս հարէն,—
 Նարն ի դարձել իւր կրտսէն:

Այս երկուսը 2-րդ վարիանտի իրար նման ձևափոխութիւններ են: 4-րդի մէջ ջուր մի փոքր փոփոխութիւնն առանձին նշանակութիւն չունի. բայց երկու վարիանտի մէջ ևս 3-րդ տողի իրար մի տայ, ձեռ մեք ի տայ ձեւերը փոխանակ չի ստացուցեր բառերի՝ բոլորովին կերպարանափոխ են անում խաղը: 3-րդ տողն արդարեւ իմաստալից կերպով կապուած է 4-րդ տողի հետ. բայց երդի տալին զուգահեռական մասը, բնութեամբ սկսուածքը, իւր համար մի անկապ բան է մնացած, մի դատարկ ձև դարձած:

Ամենից յաճախ փոփոխութեան է ենթարկուում քառեակի 3-րդ տողը, մանաւանդ 7-վանկանի քառեակի, որովհետեւ որա 3-րդ տողը սովորաբար անյանդ լինելով հաստատուն կերպարանք չունի. ուստի և շուտով մոռացուելով կամ դուրս է ընկնում, որով քառեակը դառնում է եռեակ. կամ թէ տեղը մինոր խօսք է մտնում: Սակայն քառեակի 3-րդ տաղը խաղի էական մասն է, և յատկապէս այն մասը, որ ոչ միայն ներքին կեանքն է բերում, այլ և ներքինը, այսինքն խաղի երկրորդ մասը, կապում է տալին մասին, բնութեամբ սկսուածքին: Երբ դուրս է ընկնում 3-րդ տողը, բնութեամբ սկսուածքն անկապ է մնում. իսկ եթէ 3-րդ տողին մի նոր խօսք է փոխանակում, բնութեամբ սկսուածքը կամ դարձեալ անկապ է մնում, եթէ նոր խօսքը չի յարմարում խաղի տալին մասի իմաստին. կամ թէ՛ եթէ յարմարում է, կապւում է խաղի մի նոր իմաստալից վարիանտ: Օրինակ վերոյիշեալ խաղի համար ձեռի տակ ունինք հետեւեալ եռեակը.

Ճ. Ջուրն ա պրծել, կուգայ սարէն,
Կու գրլգրլայ մարմար քարէն.
Նարն ա դարձել իր իղբարէն:

Այստեղ 2-րդ տողի մէջ կու գրլգրլայ մի բանաստեղծական գեղեցիկ փոխանակութիւն է միւս վարիանտների կու գայ քալիի ձեւին. բայց որովհետեւ 3-րդ տողը դուրս է ընկել, խաղը դարձել է մի անմտութիւն, բնութեամբ սկսուածքը մի դատարկ ձև:

Պատահում է երբեմն, որ քառեակի 3-րդ տողը մոռացւում է, տեղն անցնում է 4-րդ տողը, իսկ սրա փոխանակ մտնում է մի նոր 4-րդ տող և կազմում մի խառտալից կամ անխմատ վարիանտ: Օրինակ ունինք հետևեալը.

6. Ջուրն ա պրծել կուգայ սարէն,
կուղէր թափէր ժամհան քարէն.
Նարն ա դարձել իր խրարէն,—
Վրէն էլնի, ա՛խ, գեռ ետրէն:

Այստեղ 3-րդ և 4-րդ տողերն իմաստով յարմարւում են իրարու, բայց խաղի առաջին մասը մի դատարի ձև է մնացել: Սակ չի ուզիլ, որ քառեակի միւս տողերն ևս կարող են մոռացուելով դուրս ընկնել, կամ տեղը նորերն անցնել: Օրինակ տակի 7-րդ վարիանտի մէջ ոոյն խաղի 2-րդ տողը մոռացուել է և տեղը դատարի մնացել. մոռացուել է և 4-րդ տողը, որի փոխանակ, սակայն, մտել է մի նոր տող, որով կազմուել է մի կատարեալ անմիտ եռեակ, որ է.

7. Պաղ ջուր պրծել, կուգայ սարէն,
Դեռ չի սաղցիլ սրտիդ ետրէն,
Նա ինչ անեմ զիմ քոռ սիթարէն:

Խաղի ամենից հաստատուն մասն է միշտ յանգն ու յանգ կազմող բառը. մէկ այն պատճառով, որ երգի ոտանաւորին բնաւորութիւն տուողը յանգն է, որ բաժանում է տողը տողից և կազմում տողաչափական ոտքը. մէկ էլ անշուշտ այն պատճառով, որ յանգերը մեր լեզուի մէջ շատ բազմազան չեն, ուստի և մի անգամ արդէն կազմուած յանգը իւր ետևից հեշտութեամբ բերում է իւր պատրաստի ընկերը, մինչ նոյն յանգով նոր բառ դանելը դժուար է: Սակայն յանգերն էլ, ինչպէս և յանգ կազմող բառերը, փոխւում են, թէպէտ սակաւադէպ: Յանգի և յանգ կազմող բառի փոփոխութիւնը յաճախ առաջ է բերում ամբողջ տողի փոփոխութիւն: Վերջին տողի այսպիսի փոփոխութեամբ խաղի երկրորդ մասի իմաստը յաճախ այնպէս կերպարանափոխւում է, որ խաղի առաջին

մասն երկրորդի հետ կամ անկապ է մնում. կամ թէ կազմոււմ են նոր իմաստներով վարիանտներ, օրինակ.

8. (Պաղ) ջուր կը գէր վերին սարէն,
Կուգէր, կաթէր մարմար քարէն.
Զխովցուցեր սրտիս ետէն.—
Էրուած մնաց քո կարօտէն:

Այս վարիանտի մէջ թէպէտ և չկայ պաղ ածականը (որ հաւանօրէն պէտք է լինի, որովհետեւ տողի մէջ մի վանկ պակասոււմ է), բայց և այնպէս երգի երկու մասերը սերտ կապուած են իրար: Արդարև 4-րդ տողը փխուած է, բայց կազմուած է մի նոր իմաստալից երգ, տարբեր 1-ին վարիանտից: Մինչ սրա մէջ ետրի ուխտագրութիւնն է սրտի վէրքն անդովանալի մնում, 8-րդ վարիանտի մէջ կարօտից: Այրուած մնաց ասութիւնը յաջող ընտրութիւն է չի հովցուցեր-ի դիմաց: Այս 8-րդ վարիանտի միակ պակասութիւնն այն է, որ կարօտէն յանգը, որ փոխանակած է իլղարէն բառին, թոյլ յանգ է կազմոււմ:

Պատահում է, որ միեւնոյն յանգով կազմուած կան տարբեր խաղեր. խաղի առաջին մասի համար վերցւում է մի երգի սկզբի մասը, որին յաջորդում է մի ուրիշ երգի նոյնայանգ վերջը կամ սկիզբը և կազմոււմ մի նոր վարիանտ իմաստալից կամ անիմաստ: Բայց այս աւելի խաղերի զարգացմանն է վերաբերում, որի մասին յետոյ:

Պատահում է նոյնպէս, որ խաղի տողերի դասաւորութիւնը շուռ է գալիս. առաջին տողից յետոյ երգւում է վերջինը, իսկ երկրորդը գնում վերջն ընկնում ելն: Եւ այսպէս բազմազան կերպով միեւնոյն քառեակը երբեմն այնքան շատ փոփոխութիւնների է ենթարկւում, որ իրօք միեւնոյն երգի վարիանտները յաճախ քիչ նմանութիւն են ունենում միմեանց հետ, և սկզբնական երգից շատ քիչ բան, միայն մի երկու տող է մնում: Կազմոււմ են խիստ աղաւաղուած երբեմն և անհեթեթութիւններով լի երգեր, որոնցով հարկաւ կարելի չէ գաղափար կազմել ժողովրդական խաղերի մասին:

Խաղերի փոփոխութեան պատճառներից մէկն էլ հետեւեալն է: Երբեմն սկզբնապէս մի չափով յօրինուած երգը եղանակի պատճառով շուտ է դալիս մի ուրիշ չափի. այս դէպքում ամբողջ խաղը բնականաբար փոփոխութեան է ենթարկուած: Օրինակ, մեր բերած 8-վանկանի խաղի 2-րդ վարիանտը 7-վանկանի խաղի է վերածուած հետեւեալ ձևով.

9. Զուրը կիջնէր էն սարէն,
Երթար, թափէր էն քարէն.
Զի սողցել սրտիս եարէն,
Որ դարձար քս իրդարէն:

Այս վարիանտի մէջ, ինչպէս ընթերցողը կը տեսնի, բոնաստեղծական գեղեցկութիւնը բոլորովին կորած է:
Վերեւում դրած 6-րդ վարիանտի մի նոյնպիսի ձևափոխութիւն է հետեւեալը.

10. Զուր եկաւ վերին սարէն,
Թափում ա մարմար քարէն.
Ով գառնայ իւր իրդարէն,
Վրէն թափի գոթու եարէն:

6-րդ վարիանտի մէջ, ինչպէս ընթերցողը կը տեսնի, իրողութիւնն արդէն կառաքուած է, և երգիչն անիծում է ուխտագրութեան երկինք: Իսկ այստեղ հաւատարմութեան երգում է տրուում անէծքով, ինչպէս սովորական է ժողովրդի մէջ: Թափում ա և քալի բառերը թոյլ կապ են դնում խաղի երկու զուգահեռական մասերի մէջ:

Այս վերջին 10-րդ վարիանտի մի փոփոխուած ձևն է և հետեւեալը.

11. Զուր պրծեր կուգայ սարէն,
Գայ թափի մարմար քարէն.
Որ գառնայ իւր զրարէն
Հանայ գոթեցուկ եարէն:

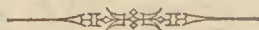
Խաղի փոփոխութիւն առաջ է գալիս և մի բարբառից միւսին տնցնելու: Շիրակում կամ Այրարատում յօրինուած երգը, օրինակ, Ղարաբաղ տնցնելիս, կամ ընդհակառակն, ոչ միայն յարմարւում է տեղական բարբառի

հնչիւնաբանութեանն ու ձևաբանութեանը, այլ և բառերն էլ թարգմանում են: Այս պատճառով երբեմն և ոտանաւորն ամբողջ կերպարանաւորիս է լինում: Միւս կողմից այն բառերը, որ վատ են լուում, կամ մի բարբառի մէջ՝ չթարգմանուելով անհասկանալի են մնում, երբեմն այնպէս խեղաթիւրւում են, որ անմտութիւններ են միայն առաջ բերում. օրինակ՝ Այ՛ հեւա, հեւա, սիրսս տողը դառնում է՝ Այ՛ եւա, եւա, սիրսս, կամ Այ ով ա, ով ա սիրսս: Կեռ սնքեր դառնում է՝ կեռ ընքեր, կեռ ընքներ, և վերջը կոքնկեր, կոնկներ են, որ անհեթեթութիւն է:

Խաղերի փոփոխութեան ուրիշ շատ տեսակներ ևս կան, որ չենք ուզում յիշել ընթերցողին չձանձրացնելու համար: Խաւածիւցիւնը մանաւանդ շատ օրինակներ կուտակելուց, մէջ բերելով միայն մի խաղի այս տասնումէկ վարիանտները, որ մեզ յայտնի են և որ, կարծում ենք, բաւական են: Ներքեւում ուրիշ նկատմամբ բերած օրինակները մասամբ և այս աղճատման կողմին են վերաբերում:

(Կը շարունակուի),

Մ. Աբեղեան.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԵՐ

Խմբագրութիւնս ստացաւ հետեւեալ գրքերը. —

ա. Քարբ երգում է. Կովկասեան Լեզէնգա. Ժողովագրութիւն Յ. Դուրբախեանի, հրատարակութիւն տիկ. Ջարելի: Գրքոյից հրատարակուած է Ժողովրդական ընթերցանութեան համար, ապագրութիւնը մաքուր է, լեզուն սահուն և բովանդակութիւնը խիստ խրատական—մեծ գործերը պահանջում են մեծ

աշխատանք, հասունանում են դարերի ընթացքում և այդ դորձերին ձեռնարկողները և նրա համար աշխատողները համար համարեա գոյութիւն չունի իրենց գաղափարաւայելց դուրս՝ մի այլ աշխարհ: Գիրքը բաղկացած է վաթսուս և չորս փոքրագիր երեսից և արժէ ընդամենը 10 կոպէկ, որ միանգամայն մատչելի և համապատասխան գին է:

բ. Լուսաբեր. դրական հաւաքածու ի յիշատակ օ. Եջմիածնի հազար վեց հարիւր ամեակի. պրակ օ. Նիկողոս (Կիպրոս կղզու վրայ) տպարան ողգ. Կրթարան—սրբանոցի 1903 թ. գինն է 2 1/2 զրշ. եղիպատական:

Լուսաբերի օ. պրակը ժողովածու է մի շարք յօդուածների. —

1. Ս. Եջմիածնի հիմնարկութիւն:
2. Պատմական նկատողութիւններ:
3. Հայոց եկեղեցական ժողովոց ժամանակադրական ցանկը:
- 4 Մեծն Տրդատի վերահաստատուելը Հայաստանի դահին վրայ. Թարգմանութիւն Էդուարդ Գիբոնի Հռոմէական պատմութիւնից:

5. Հղոր, քաջ և առաքինի Տրդատ Թագաւորի մասը. մի հատուած, զոր գտած է հայր Առնդ Սլիշան և զոր կենթադրէ լինել Մովսէս Խորենացու չորրորդ գրքին մասը:

6. Մի հատուած ձեռագիր Աղաթանգեղոսից:

7. Սրբոյն Գրիգորի ելն ի վիրապէն, և այլն:

Լուսաբերի առաջին պրակը պէտք է ասել, որ կազմուած է բաւական խնամքով և բաւարար ծանօթութիւն է տալիս հնագորեան հիմնարկութեան նշանաւոր հիմնադիրները և նրանց պատմական անցեալի մասին, աւիտո որ տպագրութիւնը յաւ չէ և չըզիտենք ինչ նպատակաւ մուտք է գործել խնդրի հետ և ոչ մի կապ չունեցող «Յիսուսեան ընկերութիւն» վերնադրով յօդուածը, սրը անդ չըպէտք է ունենար օ. Եջմիածնի 1600 ամեակին նուիրուած պրակի մէջ:

գ. Ծրագիր կեցաց. աշխատանքեաց Սերովբէ վարդապետ Թալսացի, ի միաբանութենէ օ. Նրուտադէմի: Կ. Պօլիս, 1903 թ. փոքրագիր 168 էջ. գինն է 5 զրշ.

Գիրքը ժողովածու է եսկապէս ընտիր մտքերի, բայց պահասում է ամենագլխաւորը. մինչդեռ ժողովողը բաւականին ընդարձակ ինքնակենսագրութիւն կայ նրա մէջ, կարեւոր չի համարուած իւրաքանչիւր մտքի հեղինակի անուան և ո՛ր աշխատութեան մէջ յիշատակուած լինելն առաջ բերելու խնդիրը, որով գիրքն անշուշտ աւելի արժէք կըստանար: Իսկ ներկայ

դրութեամբ մի օրացույցական ժողովածու է այլ և այլ անձանց մտքերի՝ դատակարարների բաժանած՝ մեծազղորդ «Ժրագիր կենաց» վերնագրի տակ:

Գործարան քե երկրագործութիւն. ԲԺ. Բու դուղեանի. Յարգելի
Բժիշկն իւր ժողովրդական քսան և վեց զբժոյցներով արդէն
յայտնի է հայ ժողովրդի խաւերին և արժանի համակրութիւն
վայելում:

Ներկայ գրքոյլը 27^{րդ}ն է, մաքուր հրատարակուած, մատ-
չելի գնով, նուիրուած մեր կեանքի ամենաէական և կենտական
մասերի:— քննում ու թւում է գործարանի վնասակար ազդեցու-
թիւնը մարդու Ֆիզիքական, բարոյական, նիւթական կեանքի
վրայ և ցոյց տալիս երկրագործութեան առաւելութիւնն ամեն
կողմից: Յոյց է տալիս, թէ գործարանական կեանքն ամենից շատ
զարգացած երկիրներում՝ ինչպէս են ընն ունեւրը գործարանից
կրկին գեւդ վերադառնում: Յարգելի բժիշկին առաջարկում է
բարեփոխել գեւդն ու քաղաքը, խելացի աշխատանք սկսել՝ լի-
սադարձ սերոյ հետ, որը միայն կարող է վերել մեզ, հակառակ
դէպքում՝ ետական կեանքի և ծուլութեան արդիւնքը կլինի մի
միայն վաղաժամ ալլասեռումն ու մահը:

Գլխավորնախարարն՝ զբաղարան: Գ. Մեծատուրեանցի.
«Ճնարուութիւն կաթնատուների» պատկերազարդ, 40 էջ. գինն
է 15 կոպէկ.

Գրքոյկը մին սիրուն հրատարակութիւն է և մեր գիւղատնտեսական կարեւնեւից մինին նուիրուած: Միանգամայն ցանկալի է այսպիսի գրքոյկները տարածումն ու ժողովրդականացումը, որովհետեւ նրանք անշուշտ կընպաստեն մեր գիւղատնտեսութեան զարգացման գործին: Մենք խորհուրդ կըտանք մեր գրողէտ գիւղացիներին՝ ձեռք բերել յիշեալ գրքոյկը և դորձածել իբրև ձեռնարկ կաթնասուներ բնարեւիտ, որոնց սերունդը կողկասումը զարմանալի մանրացած է:

Խմբագրութիւնս ստացաւ նաեւ հետեւեալ դրժները.— Ժողովածու «Ատրպետի» երկերի հատոր առաջին, տպագրուած Թաւրիդում:

Մի տեսութիւն կը լինիոյ Հայկական Եղեանութեան յըրոյ՝
դրեց Բախուրան, տպագրուած Նկիտոնայի ազգ, կը թարման որ-
ճանոցի տպարանում:

«Կեանքը առանց հաստի»: Ժողովրդական քարոզներ,
դրեց Ներսէս վարդապետ Դանիէլեանց միաբան Ստեփան վա-

Հոսց. Հատոր ա. Վրէննա միթարեան տպարան 1903 թ.

Armenien unter der arabischen Herrschaft bis zur Entstehung des Babratidenreiches. Nach arabischen und armenischen Quellen.

Դորադր Միլաիւ Ղազարեանի գիտերապան. Marburg 1903

Ж. Ж. Руссо и воспитание естественное Компере. переводъ П. Д. Первова, преподавателя Лазаревского института восточныхъ языковъ. Москва 1903 г. цѣна 40 коп.

Записи Кавказскаго отдѣла Императорскаго Русскаго географическаго общества книжка XXIV выпускъ 3-й. В. Дубянский О горныхъ Породахъ Кавказа. цѣна 30 коп. Тифлисъ 1904 г.

Протоколъ засѣданія Императорскаго Кавказскаго Медицинскаго Обществн. № № 10, 11 и 12.

Դրբելից մի քանիսի բովանդակութեան մասին կըխօսենք հետեւեալ համարում:

ւորչէ՝ այտի էաւ սկիզբն, և նստան երկոտասան կա-
 115 թուղիկոսք մինչև ցՅովսէփի ի Վաղարշապատ և անտի
 փոխեցան ի Դիլին, և նստան անդ կաթուղիկոսք ԻՊ.
 և փոխեցան յԱրամուս և անդ նստան կաթուղիկոսք
 ԻԱ. 4). և փոխեցան յԱնի, և նստան անդ կաթուղիկոսք
 Գ. և եկեալ Պետրոս կաթուղիկոսն նստաւ ի Սեբաս-
 120 տիա ի թուին Հայոց ԴՃԳԵ. եւ քուերորդին Խաչիկն
 նստաւ ի Կոնիսոն առ Դադկայ Հայոց թագաւորին: Եւ
 Վկայասէրն ի Մամնդաւ, բայց շրջադուլթեամբ, և Բար-
 սեղ կաթուղիկոսն կրկին յԱնի, և եկեալ յԱղթամար առ
 իշխանն Հայոց Վասիլ և վախճանեցաւ: Իսկ ի թուակա-
 125 նիս Հայոց ԵՃԿԲ. ձեռնադրեցաւ Գրիգորիս յաթու
 Հայրապետութեան և եկեալ ի Հոռովկայն ի վեց հա-
 բուր թուականիս Հայոց, և նստան ի Հոռովկայն կա-
 թուղիկոսք տանն, ի ժամանակս հարիւր քառասուն և
 մէկ ամի, մինչև ի թիւն Հայոց ՉԽԱ. յոր եկեալ Մարայ
 150 սուլթանն Աշրաֆն կոչեցեալ և աւելալ զՀոռովկայն քան-
 դեաց և աւերեաց, և եկեալ Աջն ի Կիլիկիա, որ այժմ
 ասի Սիս առ թագաւորն Հայոց երկրորդ Հեթումն:
 Եւ շինեցան կաթուղիկէ տաճարքն Էջմիածին և սուրբ
 Սափի և սուրբ Ստաւածածին անուանեալք ի խորհուրդ-
 155 այդ եկեղեցեացդ. և ձեռնադրեցեն վարդապետք և
 եպիսկոպոսք զԳրիգոր Անաւարդեկին կաթուղիկոս, յո-
 րոց մին էր Դէորդ Լամբրոսնային: Եւ յայնմհետէ մինչև

աւաջին: 114—5. ւորչէն անտի սկիզբն էաւ: նստան ԲԺ. կաթու-
 ղիկոսուք: 115. չիք անտի: 117. չիք անդ: 119. եւ եկեալ: 121.
 հրամանաւ Դադկա: 122. Մամնդաւ: եւ Բարսեղ. 123. յԱղթամար, և
 առ: 124 չիք և: վախճանեցաւ ի թուակա: 125. Ձեռնադրեաց զԳրի-
 գորիս: 126—7. ի ԶՃ թուակ:

ԹՊ. 37^բ: 128—9. Ժ. որ էանց ժամանակ ՃԽԱ: 129. ամ. մինչև ՉԽԱ
 թուականին Հայոց, զոր: 131. քանդեաց, աւերեաց և աւաւրեաց, և
 ապա եկեալ Աջ սրբոյ Լուսաւորչին ի Կիլիկիայ: 133—4: և շինեցաւ Էջ-
 միածնի և սրբոյն Սափայ և սուրբ Աստուածածնի անուանեալն: 135.
 այդք եղեալ եկեղեցեաց: 136. Անաւարդային: 136—7. որոց մինն:

ցայսօր կայ հայրապետութիւնն հաստատ աստ և սուրբ
 Լուսաւորչի Աջն աստ. զի «ի ամա բնակեցաւ, զի հաճեցաւ
 440 ընդ սա» (Մաղթ. ՃԼԲ. 13—14): Եւ եղև սա գլուխ,
 որ է, անհատն՝ սեռ. և առաջինն վերջին, ըստ Աւետա-
 րանին (Մատթ. ԺԹ. 30) և ըստ Սաղմոսին կցօրդին (ՃԾ.
 կցոռդ, «Փօրր էի»), որ է մասն հանուր:

Եւ յետ ճիծ տարւոյն, որ է թուին Հայոց 2ՃՂ. 5)
 445 անհնազանդ եղեալ ձեր արևելեան կողմիդ ի սուրբ Լուսա-
 ւորչի Աթոռոյս և ձեռնադրեցին ըստ կամաց իւրեանց զՆի-
 րակոս կաթուղիկոս Խորվիրապեցին զապալալոյս, որ-
 պէս որ յայտն է ի շարադրութիւնս Գրիգորի Կեսարա-
 ցւոյն 6): Ահա այս քեզ պատասխանի: Ահա և ես ի ձե-
 450 ազդին իւրում վկայէ հոգելի հայրն, երիցս երանեալ
 ըստապետն և անյաղթ փիլիսոփայն և պայծառ
 ջահն եկեղեցւոյ այսպէս.

«Ես անարժան Գրիգորս, պիտակ անուամբ կոչե-
 «ցեալ վարդապետ և պատրիարք, յորժամ ի Կոստանդ-
 455 «նուպօլսոյ եկի ի Կեսարիա և հարկ եղև ինձ գնալ
 «ի Բերիայ, այսինքն հալէպ, վասն Երուսաղէմայ նուի-
 «րակութեան, զոր յառաջագոյն կամօք և մխարանու-
 «թեամբ Տէր Աղարիա կաթուղիկոսին և վարդապե-
 «տին Հայոց Տէր Ղուկասս և Տէր Սրապիանի և Տէր
 460 «Ղաւիթ եպիսկոպոսին, որ յանձնարարին զժառոյցու-
 «թիւն նուիրակութեան սուրբ Երուսաղէմայ, զոր կա-
 «տարեցի իսկ զնոյն մատակարարութիւնն. և ի գնալն
 «կամեցայ անցանել ընդ երկիրն Կիլիկեցւոց վասն այս-

138. կայ հաստատ հայրապետութիւն: 139. աջն ի ամա բնակեց: 141.
 որ անհատն սեռ: 144. թիւն Հայոց ՊԹ: 145. արևելեանցդ սուրբ
 Լուս: 146. Աթոռոյն: 147. կաթուղիկոսն: զապալալոյս: 148. յայտ է:
 149. Եւ ի ձեռազր:

Թդ. 38^ա: 150. հոգելից հայրն մեր: 152. չիք այսպէս: 153.
 Սոյնպէս ես: 154. յորժամ ելի: 155. և եկի: 156. չիք ի Բերիայ
 այսինքն: 156—7. վասն նուիրակութեան սրբոյն Սաղիմայ: 159. վար-
 դապետք Հայոց Տէր Ղուկաս և Տէր Սրապիան: 160. եպիսկոպոսայն,
 որ յերուսաղէմ, յանձն ասի: 161. սրբոյ: զոր և: 163. ընդ երկրաւ:

- «քան պատճառանոց, նախ՝ երկրպագութիւն սուրբ
 165 «Լուսաւորչի Սջոյն, երկրորդ՝ ի տեսութիւն Յովհաննէս
 «Կաթողիկոսի տանն Կիլիկիոյ, վասն համալելոյ զսա
 «ի խաղաղութիւն, զի Տէր Յովհաննէս վարդապետն
 «ի Սիւն է ձեռնադրեալ կաթողիկոս և Պետրոս վար-
 «դապետն ի Հալէպ, և այսպէս երկպառակութիւն ան-
 170 «կեալ էր ի մէջ ինքեանց 7)։ Ի թուականիս Հայոց ՌԾԱ.
 «մայիս ԻԹ եկեալ հասի ի Կիլիկեցոց դաւառս, ի դը-
 «ղեակն, որ կոչի Վահկայ, զի անդ էր ամարայնոց կա-
 «թողիկոսարանի, և ի տեսանել զմիմեանս ոչ սակաւ
 «ուրախութիւն եղև մեզ և այլ քրիստոնէից, և եղև
 175 «մնալ մեզ անդ ԼԱ օր, մայիսի ԻԹ օրէն, մինչև ի յու-
 «նիսի ԻԲ օրն, և ժողովեցան առ անարժանութիւնս
 «իշխանազունք և ամենայն զլիաւորքն ժողովրդեան
 «տանն Կիլիկեցոց և աղաչէին՝ վասն Աստուծոյ ուղիղ
 «դատաստան արա ասելով, ըստ կանոնոց և ըստ հայ-
 180 «րենի հրամանաց և աւանդութեանց տանն Հայոց։ Եւ
 «եռու ձեռագիր վկայական ի ձեռս նոցա այսպէս, զի
 «ըստ առաքելական վիճակի գիտեմք վիճակեալք զտունս
 «Հայոց առաքելոյն Թադէոսի, զի ինքն սուրբ առա-
 «քեալն Թադէոս ձեռնադրեաց զմի յաշակերտացն իւ-
 185 «րոց, Թէոփիլոս անուն, զոր Ղուկաս յիշէ զսա ի սկիզբն
 «Աւետարանին (Ղուկ. Ա. 3) և ի պրակս առաքելոց
 (Գործք Առաք. Ա. 1)։

«Զսա կարգեալ սուրբ առաքեալն Թադէոս առաջ-

164. պատճառանոցս յերկրպագութիւն սրբոյ։ 165. Տեսան Յօհան-
 նիսի։ 166 նորինծայ կաթողիկոս և վասն զստատ։ 167. Յօհաննէս
 կաթողիկոսն։ 168. ի Սիւն է։ 170. չիք էր։ 171. և մայիսի ԻԹ ի դա-
 ւառն Կիլիկիոյ։ 172. որ կոչիւր։

Թղ. 33⁸։ 174. եղև մեզ և ամենայն քրիստո։ 175. ինձ մնալ։ ի մա-
 յիսի ԻԹ. — էն մինչև։ 175 — 6. ի ԻԲ. յունիսի։ 178. Կիլիկիոյ և աղաչեցին
 թէ վասն։ 179. արա մեզ ըստ մերոց հայրենի։ 180. չիք հրամանաց եւ չիք
 տանն Հայոց։ 181. ի ձեռս ուրոց։ 182. վիճակեալ։ 183. Թադէոսի, և
 աթոռ առաջին ղկեսարիա. զի ինքն առաքեալն։ 185. չիք զսա յսկիզբն։
 186. առաքելոցն։ 188. զսա կարգեաց։

«նորդ Հայաստանեայցս. յաղագս այսմ պատճառի
 190 «սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչն Հայոց ի Կեսարիա ընկա-
 «լաւ զձեռնադրութիւն. և այսպէս ամենայն կաթու-
 «ղիկոսք լինէին մինչև ի չար ժողովն Քաղկեդոնի 8), զոր
 «յոյնք կամեցան և արարին: Յայնժամ բաժանեցան
 «հայքն ի յունաց և այլ ոչ ևս ընկալան զձեռնադրու-
 195 «թիւնն ի Կեսարիա, և եղև ինքնագլուխ կաթուղիկո-
 «սութիւնն Հայոց. և վասն առաւել շփոթմանց և խռո-
 «ւութեանց երբեմն ի թաթարաց և ի պարսից և եր-
 «բեմն ի յունաց, վասն որոյ և այլ և այլ տեղիս նստէին
 «կաթուղիկոսք Հայոց, երբեմն ի Վաղարշապատ, եր-
 200 «բեմն ի յԱղթամար, երբեմն ի Ծովք, ի Քեսոն, ի Հը-
 «ռուկլայն և յայլ բազում տեղիս, որ ոչ երկարեմ:
 «Բայց ի վերջին ժամանակս ի ձեռն թագաւորացն կի-
 «ւրիկեցւոց հաստատեցաւ կաթուղիկոսութիւնն ի Սիս
 «կաւօք և միաբանութեամբ ամենայն Հայոց, և ոչ թէ
 205 «միով ումեք կամ երկոքումք, որ ԳժԺԱ ամբ են, բայց
 «ի Հռոմկլայէն՝ որ տունն կիւրիկեցւոց հաստատութեամբ
 «ունի զաթոռ կաթուղիկոսութեան մինչև ցայժմ, և է
 «այժմ՝ նորընծայ կաթուղիկոս Տէր Յովհաննէս, որպէս
 «և մեք ձեռնադրեցաք և տուաք զվկայական թուղթս
 210 «ի ձեռն նորա, որ և հնազանդքն այսմ աթոռոյս օր-
 «հնեսոյն յԱստուծոյ և ամենայն սրբոց նորա և ի մէնջ.
 «ամէն: Իսկ անհնազանդքն և հակառակողքն և թըշ-

190 սուրբն: 191. զձեռնադրութիւնն: 192. կաթուղիկոսք Հայոց
 ի Կեսարիա ձեռնադրեալ լինէին մինչև: 194. հայք: 196. Հայոց: Բայց
 առ ի ոչ ունելոյ զհաստատութիւն ազգս Հայոց վասն առաւել շփո:

Թ. Գ. 197. այսինքն երբեմն: 198. որոյ և յայլ և: 200. յԱնի:
 երբեմն յԱղթամար: ի Ծովքն Քերոմն: 201. զոր ոչ երկարեմք: 202—3.
 Կիւրիկոյ: 205. միով կամ երկոքումք. զոր ձԺԱ: 206. զոր: Կիւրիկոյ:
 207. մինչև ցայսօր: 208. Յօհաննէսն: 209, և մեք բերաք զհաւա-
 նութեան ձեռագիր ամենայն եպիսկոպոսաց այսմ նահանգի և աթո-
 ռոյ: ապա և մեք ձեռնադրեցաք: 210. ի ձեռս սոցա. զոր և հնա-
 զանդեալքն: 210—1. օրհնին: 211. յամենայն: 212. անհնազան-

«նամիրն այսմ որբոյ աթոռոյս դատապարտեցին յԱստուծոյ և յամենայն որբոց նորա և անիծեալք լիցին»
 213 «ի կեանս և ի մահ. և չունի որ իշխանութիւն այլ և «այլ ասելոյ այս որբոյ Լուսաւորչի աթոռոյս, ոչ ի մերոց և յօտարաց: Իսկ եթէ ընդդիմանան բանիւք կամ «Թղթով կամ այլով իւիք, անիծեալ լիցին կրկին ան-
 «դամ յԱստուծոյ և յամենայն որբոց նորա. իսկ ըն-
 220 «դունողքն սորա օրհնեալ լիցին յԱստուծոյ և յամենայն որբոց նորա և ի մէնջ»:

Դարձեալ ըստ պատմութեանց դրոց, յորժամ ի Հռոմկլայ և ի Սիս էին կաթուղիկոսութիւնք Հայոց կամակցութեամբ մերոց թագաւորաց, յայնժամ էին
 223 յարեւելս Մխիթար մականուամբ Գոշ կոչեցեալն, որ դարեւելեան Զաքարէ իշխանին խնդիրքն յղեաց ի Սիս առ առաջին օծեալն Լեոն, և առ կաթուղիկոսն Հայոց Յովհաննէս, զոր նոցա ժողով արարեալ կատարեցին զխնդիրսն 9):

230 Եւ աշակերտ նորին Վանական և նորայն մեծ Վարդան, որ եկն յերկրպագութիւն սուրբ Աջոյն և ի տեսութիւն առաջին Հեթմոյ թագաւորին, զոր ժողով արարեալ նոցա կաթուղիկոսան Կոստանդեալ ի ՈՂԵ թուին մերոյ ի մայրաքաղաքս Սիս ի սուրբն Սովիտայ
 233 և գրեցին կանոնս, որ է գլուխ ԻԵ. և ետուն ի մեծ վարդապետն Վարդան, զոր տարեալ յարեւելս և յղեալ հաւանութեան ձեռագիր: Զայսօտիկ Կիրակոս պատմագիրն գրէ. և աշակերտն Վարդանայ Ներսէս և նորայն

դողքն: 213. այս: 214. անիծեալ եղիցին: 215. ի կեանք: 216. աթոռոյս Լուսաւորչի: 217. և ոչ յօտարաց:

Թղ. 39^բ: 218. իւիք իրօք, անիծեալ եղիցին: 220. օրհնին: 221. չիք ի մէնջ: ամէն: 222. Եւ դարձեալ: 224. յայնժամ դոյր: 225. անուանի վարդապետ Մխիթար: 226. զխնդիրսն: 227. Լէօն: չիք Հայոց: 228. Յօհաննէս: 229. զխնդիրսն: 230. և նորին մեծն: 231. զոր եկեալս որբոյ: 232. ժողովք: 233. Կոստանդնիւ կաթուղիկոսիւ: 234. թուին մերում: 235. գլուխս 25: 237. զհաւանութեան ձեռագիր:

- Եսայի, և նորայն Յօհան Որոտնեցին և նորայն Գրիգոր
 240 Տաթևացին, որ յղեաց ԸՃԾԶ Թուին Հայոց զԱղթա-
 մարցիք ի Սիս առ կաթուղիկոսն Յակովբ և եղեն հնա-
 զանդ սուրբ Լուսաւորչի աթուոյն, որ եղեն մի հօռ
 և մի հովիւ, զայս Գրիգոր Տաթևացոյ Վարուց գիրքն
 գրէ, և նորին աշակերտք Պօղոս և Մատթէոս, որ եկեալ են
 243 սոքա ի Սիս, և նստաւ կաթուղիկոս Պօղոս, որ կայ
 այժմ գերեզմանն ի վանքս մեր, զոր ինքն շինեաց ԸՃԽԲ
 Թուին Հայոց, զի կայ գրուած ի փորուած քարի,
 ի վերայ գրան վանիցս, և ի յիշատակարան Ճաշոցին,
 զոր ինքն ետ գրել, և ի սորա ժամանակն Էջմիածին
 250 կաթուղիկոս չիկայր, և ի Սիս կայր կաթուղիկոս:
 Սրգ սոքա ընդէր կամակից և հնազանդ էին կա-
 թուղիկոսացն, որ ի Սիս, որ և ինքն Պօղոս կաթուղի-
 կոս եղև: Միթէ կաթուղիկոսին ժողովոյն վարդապետքն
 քան զնոսա վեհագոյնք էին և իմաստունք, դիտեմ որ
 253 չէք կարող ասելոյ: Եւ թէ այլ դրոց և կամ այս սրբ-
 րոց վկայիցն չպատկառեցար, գոնեա պատկառես ի ձե-
 րոց հարցդ, այսինքն ի Գրիգոր վարդապետէ Կեսարա-
 ցոյ, որ նորին իշխանութեամբն պարծիք. այլ լսելով
 զրախօս չարախօսացն, որք ապականեն զլսելիս որպէս
 260 Յուդայն՝ որ առեալ էր զպատիւն և զստիճան և զիշ-
 խանութիւն, բայց յետոյ ուրացեալ մատնեաց զՏէրն

ի մերոց, Զայս 239. նորին Յօհան և նորին Գրիգոր: 240. զոր
 յղեաց ի ՊԾԶ:

Թղ. 40^ա: 243-4. որ այս ի Գրիգորի Տաթևացոյն վարսն զրի:
 244—5. զոր եկեալ ի Սիս նստան կաթուղիկոսք, Պօղոս: 246. գե-
 րեզմանն ի յաթուռս մեր: ի ՊԿԲ: 247. չիք Հայոց: զոր կայ զրեալ
 ի փորուածս: 248. գրան աթուոյս: Զիշատակարան: 249. Արդ՝ ի ժա-
 մանակի սոցա Էջմիածին: 250. ոչ գրք և ի Սիս գոյր: չիք կաթու-
 ղիկոս: 251. չիք Լըդ: հնազանդ: 253. կաթուղիկոսական վար-
 դապետք: 254. քան զնոսա վեհագոյնք և իմաստունք էին: 255 յայլ
 դրոց: յայս սրբոց: 257. հարց: ի Գրիգորէ: 259. զրաբան: որ: 260.
 զՅուդայն, որ էառ պատիւ, ստտիճան և իշխանութիւն: 261. չիք

նախանձելով ընդ իւզն նարդոսեան (Յովհ. աւետ. ԺԲ. 3—7): և ինչ:

- Դարձեալ անուանեալ կաթողիկոս եւ դրեալ ըզ-
 265 մեզ. ոչ երկնչիւս յԱստուծոյ և ի տէրունական հրամանէ՝
 զի «որ ասէ ցեղբայր իւր մորոս և յիմար պարտաւոր լիցի
 գեհենոյն (Մատթ. Ե. 22), որպէս և հրէայքն զԲրիստոս
 Սամարացի ասէին (Յովհ. աւ. Ը. 48). ուրեմն պա-
 տուէր ունիցիս ի նոցանէ որպէս պատուիրեցին առաքե-
 270 լոցն, մի յիշել զանունն զայն (Դործք Առաք. Դ. 40):
 Նոյնպէս և Ռափսակ հրատարակելով հպարտանայր
 ի վերայ բարեպաշտին, Եզեկիայ թէ. «Ասացէք ցեղե-
 կիս» (Դ. Թագ. ԺԸ. 19) և ինչ: Ոչ նոյն գիրքն, որ զքեզ
 ձեռնադրեաց՝ նոյն և զմեզ. ոչ նոյն կարգ է առաքելոցն՝
 275 որ քեզ նոյն և մեզ. լինի՝ թէ մերն աւելի է բանիւ մի, զի
 Դրիգոր վարդապետն աջովն իւր ետ ձեզ գաւազան,
 նոյն աջովն և ետ մեզ գաւազան հայրապետական, և
 աւելին այս է, որ իւր աջովն զսուրբ Լուսաւորչի Աջն
 եղ ի վերայ գլխոյ մերոյ, թողում զՍեղբեստրոսին և ինչ:
 280 Այսուհետեւ անուանեալն ոմ Նղի, Փելիքս (Դործք
 Առաք. ԻԴ) և Փելիտէս (Տիմոթէոս. Բ. 14 — 19)
 10). և ոչ թէ պարծելով է այս վերագրեալքս, քաւ
 և մի լիցի: Բայց թէ պարծենամք ունիմք և տեղիք,
 վասն զի սուրբ Լուսաւորչի Աջն ի մեզ, սուրբ Երուսա-
 285 ղէմն՝ թէմս եւ ևս երկու ազնուական և գերադրական

ուրացեալ: զՏէրն իւր: 262 իւղոյն:

Թղ. 40^բ: 264. եւ դարձեալ: 265 մէնջ. չերկնչիւս: հրամանէն:
 266. չիք գի: կամ յիմար: 267. (ասէ) գեհեան հրոյն: չիք ևս 268.
 Սամարացի կոչէին: 269. պատուիրեսցիս ըստ նոցա: նոքա առաքե-
 լոցն: 271—2. Ռափսակ հպարտանալով ի վերայ բարեպաշտին Նզեկիայ
 մեծաբանէր յասին. ասացէք: 273. գիրք է: 275. որ ի քեզ նոյն և ի
 մեզ: բանիւ միով: 276. աջիւն իւրով ետ մեզ: 277. աջիւն ետ մեզ ևս
 278: իւր աջիւն զսրբոյ: 279. գլխոյ իմոյ: և զՍեղբեստրոսին և զՆի-
 կողայոսին, և զԲարսուամայն: 280. Արդ՝ այսուհետեւ ոմն Նղի, ոմ Փե-
 լիքս և Փելիգէս: 282. ոչ եթէ պարծիմք ինչ վերագրեցելովքս: 283.
 չիք և մի: պարծիմք ունիմք զտեղի պարծանաց: 284. Աջն, պար-
 ծանքն պարծանաց առ մեզ է և սուրբ:

իմաստութիւն կայ Հայոց ազգիս, նախ՝ դրչութեան արհեստն և երկրորդ՝ երաժշտութեան. ահա դրչութիւն յայտնի է ընդ ամենայն տեղիս. մանաւանդ որ բազում գրեանք առ ձեզ են, և երաժշտութիւն յայտնի
 290 է, զի ցրուեալ է ընդ ամենայն աշխարհս, որպէս Աղբահանու Խաչատուր վարդապետն (11), որ ի Վասիլ եպիսկոպոսէն առեր է զպաշտեցմունս և զկարգ քահանայութեան, որպէս տսեն: «Սաղմսն ի Մշայ և Խաչն ի Սոայ». զինչ երկարեցից, որ ձեզ ամենեցուն յայտնի է:
 295 Դարձեալ գրեալ է քո Մովսէս վարդապետ և կաթուղիկոսն մեծ վարդապետին Տէր Դրիգորի Կեօրացւոյն, զի. «Խնդրէ մայրս մեր սուրբ եկեղեցի զմիաբանութիւն և միոյ հարսին մի փեսայ, երկու և երեքն ընդդէմ կանոնաց է. և գրեալ էր, եթէ ոչ վստն իմոյ
 300 հաստատութեան ճառին, քանզի էս կամաւ իմով կամ միմ հրաժարիլ յիմոյս բաժնէս, բայց զոր դուք կամիր, և ուր հաճիր, անդ հաստատեցէք» և ըն:

Բայց զերկրորդն դուք արարիր, որ ի սրբոյ Դրիգորէ մինչև ցՅովսէփ կաթուղիկոսն Դ-րդ (12) կաթուղիկոս է. առքա ամենեքեան մի հարսին մի փեսայ էին, երկրորդոյն պատճառն դուք եղաք. ով եղև ըստ կանոնաց, մէք թէ դուք, որպէս որ ի բազում տեղիս Դրիգոր վարդապետն ապստամբ կոչէր զձեզ, որպէս

Թղ. 41^ա: և ես՝ որ ազնուական: 286. կայ այդ ի պարծանս Հայոց. 287. երկրորդն՝ երաժշտականութիւն: 288 չիք որ: 289. գրեանք որ առ: 290. զի ընդ ամենայն աշխարհ ցրուեալ է: 290—1. յԱսպահան: 292. էառ զպաշտամունս և ես զկարգ: 293 չիք և: 294. երկարեմք, որ ձեզ և: 295. Եւ դարձեալ վարդապետն քո Մովսէս կաթուղիկոսն: 296. չիք Տէր: 297. Թէ խնդրէ մեր մայր: 298. բ. կամ դ.: 299—300. Թէ ոչ թէ վստն հաստատութեան իմոյ ճառ եմ չիք կամիմ: 301. հրաժարեալ յիմում բաժնէս: 303. Այո, ճշմարիտ է ասացեալ. միոյ հարսին մի փեսայ և աւելին ընդդէմ կանոնաց է, ստոյգն և ճշմարիտն այս է. բայց զերկրորդն: զի ի սրբոյն:

Թղ. 41^բ: 304. Զ.-երորդ: 305. միոյ հարսին: 306. այլ երկ-

4. Կաթուղիկոսական բնակավայրերի ցանկը, և այդ տեղերում յարատևութեան թուեըը ճիշդ չեն: Մի առ մի ճշդել աւելորդ ենք համարում: Արամուս ամենեկին կաթուղիկոսարան չէ եղել. միայն Դուլիթ Ա. որ 729 թ. կաթուղիկոս բնորոշեց, իւր հայրենի Արամոս գիւղում եկեղեցի շինեց և այդ եկեղեցու մօտ ութ տարի տալեց: Դուլինը 452—924 հանդիտմանով հայրապետական աթոռ՝ այնտեղ գահակալեցին 40 կաթուղիկոս, երկու տեղակալ և մի հակաթոռ՝ 600—617 թ. Յունաց բաժնի Աւան գիւղաքաղաքում:

5. Բնդունուած է կարծել, որ Հայրապետական աթոռը Վաղարշապատ տեղավորուեց 1441 թ. սակայն Կիրակոսի յաջորդ Գրիգոր Մակուեցու մի կոնգակը, որի գլխաւոր կէտերը տպուեցին «Արարատ»-ի 1904 թ. յունվար ամսում (եր. 37, 38) այդ թիւը տարակուսելի է դարձնում: Կոնգակը գրուած է 1441 թուին, Մակուեցու կաթուղիկոսութեան 11-րդ ամսում. իսկ ինքն կաթուղիկոս է օծուել եւ. յունվարի 15-ին. ուրիմն կոնգակը գրուած է 1441 թ. դեկտեմբեր ամսին: Կիրակոսը երկամեայ կաթուղիկոսութենից յետոյ հրաժարուեց, ուրիմն նրա բնորոշութիւնը եղել է ոչ թէ 1441 այլ 1438 թ.:

Սաի Սիմէօնի առաջ բերած թուերը ոչ իրար են համապատասխանում և ոչ էլ պատմական գէպքերին, որով և կորցնում են իրանց կարեւորութիւնը. մեզ համար կարեւորութիւն ունի այն, որ Մակուեցու կոնգակի համեմատ հայրապետական աթոռի տեղափոխութեան թիւը պէտք է դնել 1441-ի փոխանակ 1438: Սիմէօն Կիրակոսի կաթուղիկոսութիւնը անուանում է դապալով, որ կը նշանակի հաստատագրով. նա դրանով կամենում է ասել, թէ Կիրակոսը ոչ թէ եկեղեցական օրէնքով և ազգային ընտրութեամբ է կաթուղիկոսացել, այլ տիրող իշխանութեան հրամանով:

6. Գրիգոր Կեսարացին Սրապիոնի, որ յետոյ Էջմիածնի կաթուղիկոս դարձաւ Գրիգոր Ժ. անուամբ, աշակերտներից էր: Մովսէս կաթուղիկոսը յարգանքով էր վարում Գրիգոր Կեսարացու հետ, որովհետեւ նա, թէև Սրապիոնի կրտսեր աշակերտներից, սակայն առ իստ Գրիգորի էր շարունակել իւր ուսումն, ու նրանից վարդապետական գաւազան ստացել: Փիլիպպոսն էլ յարգում էր Գրիգորին, որովհետեւ ինքն էլ Մովսէսի աշակերտն էր: Մնացած հոգևորականները պատկառում էին նրանից, համարելով նրան երախտաւոր Էջմիածնի երկու ամենանշանաւոր կաթուղիկոսների՝ Անշուշտ, Գրիգոր Կեսարացիին անձնական արժանաւորութիւն էլ ունէր, իրրև հմուտ և եկեղեցական կարգ կանոններին նախանձախնդիր հոգևորական:

7. Սաի Աւարիա կաթուղիկոսի մահից յետոյ (1601 թ.) նրա աշակերտ Յովհաննէս Անթաթիեցին Ստում օծուեց կաթուղիկոս, իսկ իմն Պետրոս Կարկառեցի՝ Բերկայում (Հալէպ). Գրիգոր Կեսարացին, Երուսա-

դէմ գնալիս՝ այս երկպառակութեան և խռովութեան վերջ տալու համար մտաւ Կիլիկիա, որոչեց՝ որ երկուքն էլ իրանց տեղերում մինչև իրանց մահը վարեն կաթողիկոսութիւնը, իսկ մէկի կամ միւսի մահից յետոյ կենդանի մնացողը, Սսում հաստատելով իւր աթոռը՝ միայնակ վարի իշխանութիւնը Այսպէս ևս եղաւ. Պետրոսի մահից յետոյ Յովհաննէսը միայն վարեց իշխանութիւնը Սսում:

8. Գրիգոր Կեսարացին կարծում է, որ Քաղկեդօնի ժողովից յետոյ հայ հայրապետները դադարեցին Կեսարիայում ս. օծումն ընդունելը և ինքնապաշտօնաւ տնկալի դարձան: Քաղկեդօնի ժողովը գումարուեց 451 թուին. մինչդեռ Արշակ Բ. թագաւորը և Ներսէս Մեծը 366 թ. Վաղարշապատի Բ. ժողովում, Քաղկեդօնի ժողովից 85 տարի առաջ արդէն որոշել էին հայ եկեղեցու անկախութեան և հայրապետի՝ իւր կալիսկոպոսներից օծումն ընդունելու խնդիրը:

9. Զաքարէ և Իվանէ եղբայրները Վրաց արքունիքում մեծ նշանակութիւն ունէին: Հայ և Վրացի ղինուորների միջից տօների տախթով տարածայնութիւններին վերջ տալու համար խնդրեցին Յովհաննէս է. Մեծաբարոյ կոչուած կաթողիկոսից ս. Աստուածածնի Վերափոխման և Խաչիկերացի տօները Վրաց հետ տօնել, և վրանի տակ, շարժական տեղանի վերայ ս. պատարագ մատուցանել: Այդ ժամանակ Յովհաննէս Մեծաբարոյն Հռոմկլայ էր արքայութեան և Լևոն Բ. թագաւորի հրամանով Իսաիթ Գ. օծուելով Սսում՝ վարում էր կաթողիկոսական իշխանութիւնը, ուստի և Իսաթի նախագահութեամբ գումարուեց Սսի Ա. ժողովը 1204 թուին: Ժողովը Զաքարէի խնդրին բաւարարութիւն տուեց և որոշումն յատուկ պատգամաւորի ձեռքով ուղարկեց Զաքարէին: Սակայն Զաքարէի հրամանով Լօռու ժողովը 1205 թ. և Անուշ Գ. ժողովը 1207 թ. չընդունեցին Սսի ժողովի որոշումները: Մխիթար Գօշը իւր երկվիմի վարմունքով և Խաչատուր Տարօնեցին, «Խորհուրդ խորին» չարականի հեղինակը, լուելեայն քաջալիրում էին Զաքարէին:

10. Փելիքսը Հռովմայեցոյ կողմից դատաւոր էր Պաղեստինի Կեսարիայում: Հրէաները Փելիքսին գանգատեցին՝ թէ Պօղոսը ապականիչ խռովարար է և Նազովրեցոյ տղանդի—քրիստոնէութեան—առաջնորդ: Պօղոս երուսաղէմից Փելիքսի մօտ տարուեց, որ հանդուրժելով և հաւատալով հանդերձ Պօղոսի անմեղութեանը, բանտարկեց նրան, որ ընծայ ստանայ և տալ տարձակի: Պօղոսը երկու տարի մնաց բանտում, և երբ Փելիքսը Հռովմ կոչուեց, Հրէաներին հաճելի մնալու համար դարձեալ չտրձակեց Պօղոսին (Գործք առաք. զ. ԻԳ, ԻԳ): Փեղեստոսը մերժաւած էր եկեղեցոյց իւր հերետիկոսական կարծիքի համար: Նա ասում էր, որ մեռելների յարուսթիւնը արդէն եղած է (Տիմոթ. Բ. 14—19): Սսի Սիմէօնը Փիլիպպոս կաթողի-

կոսին Փելլիքս և Փեղեաէս է կոչում բայց անուններն նմաձայնութիւնից, և այն պատճառով, որ, որպէս թէ Փիլիպպոսը համոզուած է իւր անմեղութեանը բայց Փելլիքսի պէս անձնական շահը ի նըկատի ունենալով չի խոստովանում, և Փեղեասոսի պէս հետեւելով ճշմարտութիւնից՝ կործանում է ոմանց հաւատը գէպի Սսի աթոռը:

11. Խաչատուրը ծննդեամբ Կեսարացի էր, բայց Ասպանացի էր կոչում, որովհետեւ երկար ժամանակ այնտեղ առաջնորդութիւն է արել: Խաչատուր վարդապետն ևս իւր ժամանակի նշանաւոր հոգեւորականներից էր: Մովսէս Գ. կաթողիկոսից ուղարկուեց Լեհաստան այնտեղի հայերի գործերին վերահաստէթիւն գործելու. բայց ապարդիւն: Խաչատուրը, ինչպէս երևում է Սիմէօնի Թղթից, ձեռնադրուած է Սսի եպիսկոպոսից: Խաչատուրի աշակերտն էր Փիլիպպոսի յաջորդ Յակովբ Գ. Զուգայեցին:

12. Մեր օրինակում Յովսէփը կոչուած է Ղ. (90-րդ.) կաթողիկոս. Վիեննայի օրինակում՝ Զ. (6-րդ.). անշուշտ զ-ի և գ-ի նմանութեան պատճառով: Յովսէփը, եթէ ընդունենք Վայոց Ձորեցին անգամ, դարձեալ 6-րդ կաթողիկոսը չէ. իսկ այտուղ՝ Սիմէօնը ի նկատի ունի Յովսէփ Գ. Սեբեին, որը 1489 թուին կաթողիկոսացում և մի քանի ամսից յետոյ վախճանուեց. որից յետոյ դահրաճրացում Գրիգոր Թ. Մուսարէկեանը և Հայրապետական աթոռը տեղափոխուեց Վաղարշապատ:

Յ. Ե.

1903 թ. Ս. Էջմիածնի սպարապետ լոյս են տեսել եւ վաճառուում են.

	Ռ. Կ.
1. Բանաստեղծութիւններ — Շիրվանի	— 50
2. Ժամագիրք միջագիր (կազմած)	2 —
3. Ժամագիրք դրպանի (կազմած)	1 50
4. Մեղուաբուծութիւն Գ. Ղազարեան	— 50
5. Դաւիթ Հարքացի. Գ. Տ. Մկրտչեան	— 50
6. Աղէքսանդր մեծ Թարգ. Վրթանէս քհն. Մովսիսեան	— 50
7. Հայկական Գ. Տ. Մկրտչեան	— 50
8. Աստուծուն թէ՛ Մամոնային. Թարգ. Մամբրէ վարդ.	— 3
9. Բանաստեղծութիւններ և Կերակոսի հարսանիքը. դրաշ. Ներսէս Տ. Աւետիքեան	— 50
10. Հոգեբանութեան հիմնական գաղափարների մասին խմբագրութեամբ Ս. Տիգրանեանի	— 40
11. Մարդու շատ հոգ է հարկաւոր Թարգ. Վրթանէս քհն. Մարգարեան	— 5
12. Հազար ու մի լատ. Կոմիտաս վ. և Մ. Աբեղեան	— 10
13. Ի՛նչ է ճշմարտութիւնը. Թարգ. Մամբրէ վարդ.	— 10
14. Էջմիածնի ծոցի օրացոյց 1904 թուականի	— 15
15. Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վ. Դադեան	2 —
16. Գելլեր. պատմութիւն Ռեզանդական կայսրների Թարգ. Մեսրոպ վարդապետ	1 —
17. Խոսքովի Թարգմանիչ և երկասիրութիւնը, Գարեգին վարդ. Յովսէփեան	1 20

Նոյն տեղ կարելի է գնել

Архимандритъ Месропъ Теръ-Мовсесянъ, Исторія Перевода Библии на армянскій языкъ, С. Петербургъ 1902 г. 3 р.
 „ „ Расконки развалинъ церкви св. Григорія близъ Эчмиадзина, С. Петербургъ 1903 г. 1 р. 50 коп.

ԱՐԱՐԱՏ

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌԻ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

1904

ԲԱԺՈՆՈՐԳԱԳԻՆՆ Է { Ռուսաստանում 4 ռ.
Արսասահմանում 5 ռ.

Խնդրում ենք Արժ. Գործակալներին յայտնել այն բաժանորդների ճիշտ հասցեները՝ հոգեւորական թէ աշխարհական, որոնք կարող են իրենք անմիջապէս կամ մի ուրիշի անունով ծրարներ ստանալ փոստից։ Բոլոր այդպիսիներին «Արարատ»-ը կուղարկուի առանձին ծրարներով եւ առհասարակ նորա ցրումը կանոնաւորելու համար ամէն հոգ կտարուի։

Հասցէն՝ Св. Рѣмїадзинъ, Типографическому Комитету

Արտասահմանի համար՝ Rédaction de la Revue „Ararat“.
Etchmiadzine (Caucase)